

7
s 506

SVENSKT GUDS- TJÄNST- LIV

*Årsbok för liturgi,
kyrkokonst, kyrkomusik
och homiletik*

ÅRGÅNG 41 / 1966

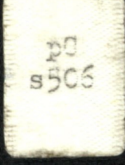
C W K GLEERUP BOKFÖRLAG / LUND

SVENSKT
GUDSTJÄNST-
LIV

41 - 50

1966 - 75

LUND

S V E N S K T   G U D S T J Ä N S T L I V
L A U R E N T I U S P E T R I S Ä L L S K A P E T S   A R S B O K

UNDER MEDVERKAN AV

DOCENTEN, TEOL.DR. LARS HARTMAN, UPPSALA
(REPRESENTANT FÖR SÄLLSKAPET KYRKOSÅNGENS VÄNNER)

samt

FIL. LIC. OCH TEOL. KAND. FOLKE BOHLIN, UPPSALA
(REPRESENTANT FÖR LAURENTIUS PETRI SÄLLSKAPET)

UTGIVEN AV

KONTRAKTSPROSTEN, TEOL. LIC. PEHR EDWALL, DOMPROSTGÅRDEN, KALMAR

Red. adr.: Kalmar. Exp. adr.: C W K Gleerup Bokförlag, Lund. Tel. 046/175 00. Postgiro 3 08 43

Pris: i bokhandeln eller direkt från förlaget kr 9: – (exkl. oms.)

Detta nummer innehåller:

Professor <i>Evangelos Theodorou</i> , Tessalonika: Diakonissämbetet i den grekisk-ortodoxa kyrkan	3
Teol.kand. <i>Carl-Gösta Frithz</i> , Uppsala: Strängnensisk tidegård under den liturgiska stridens tid	8
Kontraktsposten teol.lic. <i>Pehr Edwall</i> , Kalmar: Förslaget till nya mässmelodier	24
Docenten teol.dr. <i>Bo Ahlberg</i> , Lund: Laurentius Petri – mannen och gärningen	27
Docenten fil.dr. <i>Bengt Stolt</i> , Uppsala: Ett gradualefragment från Burs	41
Nytt danskt tidegårdssällskap	45
Studiekonventet kring tidegård och mässa i Ronneby den 27 juli–2 augusti 1966	46
Laurentius Petri Sällskapet	48
Recensioner	49

Rättelse till Christian Thodberg: Den græske tidebøn i föregående årgång: Notexemplet på sid. 23 skall byta plats med exemplet på sid. 24–25.

Svenskt Gudstjänstliv

1966

Årgång 41

LUND 1967
Bröderna Ekstrands Tryckeri AB
21661111

Diakonissämbetet i den grekisk-ortodoxa kyrkan

Redan i apostolisk tid fanns det diakonissor i den grekiska kyrkan (jfr. 1. Tim. 3: 11). Febe i Kenkrea kallas av Paulus för diakonos (Rom. 16: 1). Titeln diakonissa möter första gången i can. 19 vid kyrkomötet i Nicea 325, vilket också uttalar sig om diakonissvigning under handpåläggning. De Apostoliska Konstitutionerna (300-t.) ger bestämmelser om den liturgiska ordningen vid diakonissvigning. Under byzantinsk tid betygas diakonissämbetet av många kyrkofäder och historiker och nämnes i de hagiologiska texterna, vid de ekumeniska och lokala koncilierna, i den byzantinska och särskilt den justinianska lagstiftningen, de liturgiska böckerna etc.

Alla dessa källor visar, att diakonissämbetet var levande i den grekisk-ortodoxa kyrkan till slutet av den byzantinska tiden. Kejsar Konstantin Porphyrogennitos (900-t.) nämner, att Hagia Sophia i Konstantinopel hade diakonissor ännu på hans tid¹. Anna Comnena (1100-t.) berättar, att hennes fader kejsar Alexios I hade vårdat sig om diakonissor². Theodorus Balsamon (1100-t.) omvittnar att diakonissor på denna tid vigdes i Konstantinopel³.

I våra dagar finns rester av diakonissämbetet i vissa grekiska nunnekloster, där några nunnor ordinerats till diako-

nissor⁴. Den grekiska kyrkan strävar numera efter att återuppliva och förnya diakonissämbetet.

I urkyrkan och under den byzantinska tiden utvaldes de grekiska diakonissor⁵. Till att börja med antog man till diakonissor utom änkor⁶ eller mödrar till sådana⁷ även framstående jungfrur⁸ eller gifta kvinnor, som levde i avhållsamhet⁹, främst biskoparnas hustrur¹⁰. I senare byzantinsk tid ordinerades även framstående nunnor^{11 12}. Minimiåldern för diakonissordination var ursprungligen 60

¹ Konstantionos Porphyrogennitos, Bericht über die königliche Ordnung, Migne PG 112, 425 f.

² Annae Comnenae, Alexias, utg. Schopen-Reiferscheid, Bonn 1839/78, s. 348 f.

³ Theodoros Balsamon, Erwiderungen. . . , Migne PG 139, 988.

⁴ E. Theodorou, Die Cheirotomie oder die Cheirotomie der Diakonissen (diss.), Athen 1954, s. 37, 95 f.

⁵ IV. Ekum.Konc. i Chalkedon, can. 15.

⁶ I. Tim. 5:9–10. Ap. Const. VI:17 (Migne PG. 1, 957). Jfr. Epiphanius, Expositio fidei (Migne PG. 42, 825) och sjätte novellen av Justinianus (i Schoell-Kroll, Novellae, CIC III, s. 43, Berlin 1895).

⁷ På 400-talet levde t.ex. diakonissan Kelerina, som var änka och moder (Theodoretos av Kyrros, Briefe an die Diakonisse Kelerina, Migne PG 83, 1293–1296.)

⁸ Ap.Const. VI:17 (Migne PG 1, 957; sjätte novellen av Justinianus (i Schoell-Krolls edition).

⁹ Epiphanius, Expositio fidei.

¹⁰ Conc. Trull., can. 48.

^{11–12} E. Theodorou, a.a.s. 40 ff., 42.

år¹³ men sänktes senare till 50¹⁴, slutligen till 40 år¹⁵. Undantagsvis vigdes även yngre kvinnor till diakonissor, såsom den heliga Olympias¹⁶.

Diakonissorna utvaldes av biskopen och vigdes av denne under bön och handpåläggning till sitt ämbete. Diakonissornas cheirotonia (ordination) var en liturgisk akt, som var likformig med diakonvigningen. De Apostoliska Konstitutionerna redogör för diakonissvigningen. Enligt denna källa skall ”biskopen i närvaro av prästerna, diakonerna och diakonissorna lägga händerna på den diakonissa, som skall vigas, och läsa följande bön:

Evige Gud, du vår Herres Jesu Kristi Fader, du skapare av man och kvinna, du som uppfyllt Mirjam, Debora, Hanna och Hulda med den helige Ande och icke försmått att låta din Enfödde Son födas av kvinna, du som ock i vittnesbördets tält och i templet insatt väkterskor vid dina heliga portar: se nu till denna din tjänarinna, som viges till diakonissa. Giv henne den helige Ande och rena henne från allt som beflecker kött och ande, på det att hon värdigt må utföra det henne ålagda uppdraget till din ära och din Sons pris. Genom Honom och den helige Ande vare dig lov och tack i all evighet”¹⁷.

Betecknande är vidare ordinationsritualen från den byzantinska tiden, såsom cod. Barberinus (800-t.), cod. Loislinus (1000-t.) Dessa ritual definierar både diakon- och diakonissvigningen som cheirotonia och redogör för hela ordinationsakten. Diakonissvigningen är inte utformad som de lägre vigningarna, (såsom vig-

ning av lektorer, kyrkosångare och subdiakoner) vilka sker utanför altarrummet, skilda från den heliga offerliturgien. Diakonissvigningen hade i den grekisk-ortodoxa kyrkan under byzantinsk tid formell och materiell likhet med vigningarna av det högre klerus (diakon, präst, biskop). Därför skedde diakonissvigningen i altarrummet och under den evkaristiska offerliturgien¹⁸. Biskopen ordinerade diakonissorna under handpåläggning och läste därvid tvenne böner, vilket var utmärkande för de högre vigningarna, medan de lägre blott hade en vighningsbön¹⁹. Enligt de gamla ritualen mottog diakonissan liksom diakonen orarriet (diakonats liturgiska insignium) och undfick kommunionen vid altaret under överräckande av kalken, vilken diakonissan själv ställde tillbaka på altaret²⁰.

Vilken var de ordinerade diakonissornas kanoniska ställning i den grekisk-ortodoxa kyrkan?

Utan tvivel räknades de av den byzantinska kyrkan och i den kejsarliga lagstiftningen såsom hörande till klerus. Sålunda talar kejsar Julianus sjätte edikt

¹³ Jfr. I. Tim. 5:9–10. Cod. Theodosianus, lib. XVI, tit. II (de episcopis et clericis 27), utg. Mommsen-Mayer 1905, s. 843.

¹⁴ Justinianus sjätte novell (i Schoell-Kroells edition), s. 43 ff.

¹⁵ IV. Ekum. konc. i Chalkedon, can. 15.

¹⁶ E. Theodorou, a.a.s. 43 f.

¹⁷ Ap. Konst. VIII:19–20 (Migne PG I, 1116–1117); E. Theodorou, a.a.s. 51. Tysk övers. i ”Diakonissenbuch”, utg. av Kaiserswerther Verband, Düsseldorf 1935, s. 25 f.

¹⁸ E. Theodorou, a.a.s. 60.

¹⁹ *Ibm.*, s. 61.

²⁰ *Ibm.*, s. 63; K. Algermissen, Diakonissen (i Lexikon für Theologie u. Kirche, 2. uppl., III sp. 327).

om diakonissornas hierosyne (sacerdotium)²¹, och det tredje ediktet inrangerar dem bland klerus²², varjämte omnämnes, att fyrtio diakonissor tjänade vid Hagia Sophia i Konstantinopel²³.

Men även om diakonissorna räknades till klerus, utgjorde de en klerikal klass sui generis. Det fanns inga andra, högre eller lägre, grader i det kvinnliga klerus. Diakonissorna utgör den enda graden i detta. De stod hierarkiskt sett under diakonerna, mellan diakoner och subdiakoner, och utgjorde liksom en utvidgning av diakonatet – en utvidgning, som var nödvändig för diakonien i kvinnovärlden²⁴.

De vigda diakonissorna kunde icke ingå äktenskap. Vigningen innebar så att säga ett löfte om livslångt celibat. Löftesbrott i detta hänseende straffades strängt i den kejslerliga lagstiftningen²⁵.

Diakonissornas tjänst var direkt och uteslutande knuten till kyrkan och församlingen. De räknades som sagt till klerus. De tillhörde inte ett moderhus eller en orden. De stod direkt under biskopens jurisdiktion och till kyrkans förfogande. De bodde i något av kyrkans hus eller i ett närbeläget kloster, ett 'jungfruhus' (som något påminde om de evangeliska diakonissornas moderhus nu för tiden) eller hos sina anhöriga. Liksom andra grupper inom klerus fick diakonissorna medel för sitt uppehälle, sin utbildning och fortbildning från kyrkan, som sörjde för deras underhåll och gav dem sin andel av församlingens gåvor till kyrkan och klerus.

Diakonissämbetet var högt ansett i den grekisk-ortodoxa kyrkan. Ett stort antal förnåma kvinnor, änkor, jungfrur och gif-

ta kvinnor önskade bli diakonissor för att därmed ställa sina liv i Herrens tjänst och ägna sina krafter åt kyrkans diakoni. Väl kända i den grekiska orienten är de till Johannes Chrysostomos knutna diakonissorna Olympias, Silvina, Prokla, Amprukla, Saviniani, Elissanthia, Martyria, Palladia, liksom Makrina (Basilius den Store syster), hennes väninna Lampadia, den till Basilius knutna diakonissa, som var dotter till Terentios av Samosata, Kelerina och Kassiani, som var knutna till Theodoretos, Agalliasis från Melos, Athanasia i Delfi och många andra²⁶.

Den grekisk-ortodoxa kyrkans diakonissverksamhet låg inom ramen för ministerium feminatum²⁷.

Diakonissornas karitativa arbete var särskilt viktigt. De var i sanning "den korsfäste och uppståndne Frälsarens Jesu Kristi tjänarinnor bland sjuka och fattiga, barn och vårdbehövande och främst bland dem som äro medlemmar av församlingen"²⁸. I de Apostoliska Konstitutionernas anda²⁹ gjorde de sin tjänst – liksom diakonissor i modernare tid – "i tacksamhet för hans kärlek, som har givit sitt liv för oss och vars barmhärtighet de själva erfarit"³⁰. De byzantinska diakonissorna utövade emellertid endast till-

²¹ Justinianus sjätte novell, s. 45 (i Schoell-Krolls edition).

²² E. Theodorou, s. 18.

²³ *Ibm.*, s. 21.

²⁴ *Ibm.*, s. 93.

²⁵ *Ibm.*, s. 74 ff.

²⁶ *Ibm.*, s. 77 ff.

²⁷ Didaskalia III, 12, 1 (i Funk, *Didaskalia et Constitutiones Apostolorum*, I, s. 208 ff., Paderborn 1905).

²⁸ *Diakonissenbuch*, s. 417.

²⁹ *Ap. Const.* III, 19 (Migne PG 1, 801–804).

³⁰ *Diakonissenbuch*, s. 417.

fälligtvis sjukvård. Deras arbete påminde mer om de nutida tyska församlingssystemens. De var barmhärtighetens budbärarinnor och den kristna kärlekens hjältnor.

Nämnas bör även de byzantinska diakonissornas arbete inom mission, kateketik och pedagogik. De förde många hedniska kvinnor från hedendom till kristendom. De undervisade kvinnliga dopkandidater i den kristna tron, för att de skulle kunna avlägga trosbekännelsen vid sitt dop. De införde även de kvinnliga baptizanderna i dopritualet och undervisade dem om de döptas förpliktelse att leva ett kristet liv³¹. Dessutom sysslade diakonissorna med annan undervisning av de kristna kvinnorna i församlingen, av föräldralösa barn, flickor och unga gossar, mödrar, jungfrur o.s.v.³².

Diakonissorna hade även själavårdande uppgifter. "Om en kvinna ville uppsöka diakonen eller biskopen, fick detta ske i diakonissans sällskap. Likaså besökte diakonissorna kvinnorna hemma i deras privata rum, vilket det icke var tillåtet för männen att göra"³³.

Några diakonissor var föreståndarinnor i jungfruhus (Parthenones) eller i hus, där flera diakonissor bodde tillsammans. De tjänstgjorde också som abbedissor i nunnekloster. Olympias hade jämte sin diakonistjänst befattningen som abbedissa i klostret vid Hagia Sophia i Konstantinopel.

Betydelsefulla var diakonissornas funktioner i gudstjänsten. De var dörrevaktare vid de kyrkportar, som var avsedda för kvinnorna. Vidare svarade de för ordning och snygghet på kvinnornas platser i kyrkan, som var skilda från männens. Längst

fram i kyrkan satt diakonissorna (redan härav framgår deras ämbetes anseende), därefter änkorna, så de gifta kvinnorna och sist jungfrurna. Barnen skulle sitta hos sina föräldrar eller allra längst fram, där de kunde stå under diakonissornas uppsikt. Om främlingar besökte gudstjänsten, skulle diakonen visa männen, diakonissan kvinnorna till deras platser³⁴.

Vid dopet var det diakonissornas uppgift att avkläda, smörja och nedsänka de kvinnliga dopkandidaterna i dopbassängen samt att därefter kläda dem i den vita dopdräkten och föra dem till biskopen³⁵. Dessutom hade diakonissorna uppdraget att bära kommunionen från kyrkan hem till sjuka kvinnor³⁶. Även vid jordfästningar spelade diakonissorna en viktig roll. Bl.a. klädde de liken av avlidna kvinnliga församlingsbor före jordfästningen³⁷.

Den grekisk-ortodoxa kyrkan har i våra dagar börjat arbeta för en restaurering av det fornkyrkliga diakonissämbetet. Sålunda har "Den grekiska kyrkans apostoliska diakoni" grundat en högskola för diakonissor och socialarbetare i Aten³⁸. Denna högskola (jämte en förberedande

³¹ E. Theodorou, a.a.s. 23 f.

³² *Ib.*, s. 79 f.

³³ Diakonissenbuch, s. 23.

³⁴ E. Theodorou, s. 84.

³⁵ Diakonissenbuch, s. 24.

³⁶ E. Theodorou, s. 91.

³⁷ *Ib.*, s. 92.

³⁸ E. Theodorou, die Diakonissenschwesternschaften (i Anagnensis, Athen 1945, s. 71 ff); *Dens.*, Die Teilnahme der Diakonissen an dem Leben der Gemeinde (i Enoria, Athen 1946, s. 126 ff.; *Dens.*, Die zeitgemässe Erneuerung des Diakonissenamtes (i Enoria, Athen 1946, s. 176); *Dens.*, Die heutigen Diakonissen der Gemeinde (i Enoria, Athen 1946, s. 192); jfr. *Heldinnen der christlichen Liebe*, Athen 1949.

diakonisskola) är sedan 1957 inrymd i en egen byggnad, som uppförts med stöd av World Council of Churches. Eleverna sänds efter slutad utbildning ut som medhjälpare åt församlingsprästerna, främst när det gäller frågor som berör kyrkan och familjelivet och andra församlingssociala uppgifter³⁹. Eleverna har före sin utbildning vid institutet studerat teologi vid de teologiska fakulteterna i Atén eller Tessalonika. Skolans utbildning omfattar nytestamentlig exegetik, den kvinnliga diakonins historia, sociologi och socialvårdsmetodik. Dessutom ges undervisning i själavård, social ekonomi, psykologi och vissa medicinska ämnen. Jämsides med denna teoretiska utbildning löper praktik vid sjukhus, ål-

derdomshem, barnhem, skolor och blindhem samt i församlingsarbete⁴⁰. Hittills har 45 diakonissor utbildats. De tjänstgör nu som lekmannadiakonissor (utan vigning eller dräkt) inom Aténs ärkestift.

Man vill hoppas, att den grekiska kyrkan inom en snar framtid skall få vigda diakonissor i församlingarna och inte enbart inom klostren.

Evangelos Theodorou

Övers.: Pehr Edwall

³⁹ Jfr. E. Theodorou, *The Church of Greece*, Athen 1959, s. 40 f.

⁴⁰ Jfr. artikeln *Orthodoxe Diakonissen* i *Nachrichten der Evangelisch-lutherischen Kirche in Bayern*, 1960, s. 70. Det är dock oriktigt, att de nuvarande diakonissorerna i Athen ordinerades: de är lekmannadiakonissor.

Strängnensisk tidegård under den liturgiska stridens tid

Av hittills kända liturgiska musikhandskrifter från perioden 1570–1600 finnas endast tre med säker strängnensisk proveniens, nämligen den äldre Ösmohandskriften (1582), Strängnäs mässbok nr 2, efter fyndorten numera ofta kallad Torresundsbooken (1) (omkr. 1580) och Strängnäs mässbok nr 1 (1580–1590-talet). Såsom trolig Strängnäsandskrift räknar Jacobsson även den s.k. Ordo Canendi (1584) (2). Liturghistorikern måste, med tanke på Strängnäs stifts centrala roll i den Liturgiska Striden under 1570- och 1580-talet, beklaga denna brist på ett viktigt källmaterial. Ytterst glädjande är därför upptäckten av ytterligare en strängnensisk musikhandskrift från detta skede. Codexen, som tillhör Fogdö kyrka strax utanför Strängnäs, bidrar på sitt sätt till ökad kännedom om stiftets tidegårdspraxis vid tiden omkring år 1580.

I kyrkoarkivet i Fogdö, en mil nordväst om Strängnäs i Domprosteriets kontrakt, förvaras en musikhandskrift, som icke tidigare har uppmärksamats. Genom ett meddelande av docenten Eric Segelberg i Upsala blev dess existens känd för författaren, som i en uppsats på kandidatseminariet i praktisk teologi i Upsala vårterminen 1959 redovisade sina iakttagelser beträffande sångbokens innehåll och proveniens. Kontraktspros-

ten Pehr Edwall fick vid samma tid genom författarens förmedling tillgång till handskriften i och för kontroll av det strängnensiska tidegårdsmaterialet i sin opublicerade licentiatsavhandling Tidegården i den svenska kyrkan under 1500- och 1600-talen.

Handskriften upptages som nummer 1 i kyrkans arkiv. Inventarieförteckningen från 1928 betecknar den som ”1 gammal handskriven messbok, på latin – in quarto”. En närmare undersökning ger vid handen att det är en liber cantus av övervägande antifonal karaktär.

Handskriftsbeskrivning

Fogdöboken är en pappershandskrift i litet kvartoformat cirka 16 × 20 cm. Den är bunden i ett äldre, enkelt, brunt skinnband med överklädda träpärmar. Pärmarna prydas av ett mönster bestående av fyra strecktecknade ramar i blindpressning placerade kring ett rektangulärt mittfält. Korsvis diagonalt över pärmens hela bredd löper ett band med samma mönster som ramarnas. Bokband liknande detta, utförda av Stockholmsbokbindarna Bartolomeus (1527–1538),

¹ se t.ex. J. Jacobsson Mässans budskap (1958) s. 131.

² Jacobsson a.a.s. 135 f.m. not 40 och därstädes anf.litteratur. Edwall, i not 29 anført arb. s. 106 hänför dock hs till ärkestiftet.

Hans Pedersson (1534— ?) och Per Larsson (1582—1603?) ha bevarats i Stockholms stadsarkiv, Kungl. Biblioteket och Upsala Universitetsbibliotek. (3)

Fogdöboken är numera mycket nött. Pärmarernas skinnklädsel är repig och delvis uppriven. Skinnryggen är till hälften bortsliten. På pärmspeglarna sitta rester av skilda lager gammalt pärmpapper. I handskriftens samtliga lägg finnas flera gamla bindningshål. Detta tyder på, att såväl boken som bokbandet har upplevt flera bindningar.

Handskriften omfattar i dag 72 blad. Dessa fördela sig på 10 lägg med 6—8 blad per lägg. Sekundär foliering med blyerts har införts i enlighet med nuvarande omfång. En och samma pappersort har genomgående använts. Papperet är tjockt och av god kvalitet. Ett vattenmärke är synligt på flera ställen. Dess exakta utseende är svårt att fastställa. Märket är oftast beläget tätt invid papperets vikning i bokryggen och är därför nästan omöjligt att fånga i helfigur. Enligt vad författaren med bistånd av expertis (4) har kunnat utröna, föreställer märket tre femuddiga tulpankalkar sammanfogade i form av en treklöver. Ett märke av denna typ, icke fullt identiskt med Fogdöbokens, visar Briquet under nummer 6683 och 6684. (5) Papper av denna sort har tillverkats i Italien under senare hälften av 1500-talet. Briquet anger årtalsserien 1545—1550, 1555—1566, 1570.

Codexen synes vara bunden efter skrivningen. De enskilda läggen äro försedda med custoder. Sidornas skrivvita är cirka 12,5 × 14,5 cm. En och samme skrivare har skrivit hela boken. Hans

Benedicamus De Domina nostra

(Fogdöboken fol 2 v)

Be - ne - di - ca - mus in
 Lau - dem chri - sti qui matrem su - am Ma -
 ri - am be - ne - dix - it in a - ter - num
 Do - mi - no

handstil är en jämn och prydlig sen 1500-talskursiv. Anfangutsmyckningar, dock utan färgläggning förekomma genomgående. På ett par ställen (i Mikaeliofficiet och tonariet) ha anfangens konturer uppritats men icke ifyllts.

Den fyrlinjiga korallnotskriften med 7 notsystem per sida har det typiskt efterreformatoriska utseendet, som visar påverkan av mensuralnotskriften. Egentliga ligaturer saknas. Dock förekomma en och annan porrectus samt antydningar till några andra klassiska former, såsom podatus, scandicus och climacus. Vanligen skrives noten med ett lodrätt fint streck till vänster och själva notkroppen med ett kraftigare streck snett ned åt höger.

Språket i handskriften är mestadels

³ A. Hedberg: Stockholms bokbindare 1460—1880 bd. I (1949) s. 13—17, 42 pl. 6—9, 28.

⁴ Riksarkivets vattenmärkesexpert läroverksadj. G. Liljedahl har benäget lämnat förf. sitt bistånd vid undersökningen av papperet i handskriften.

⁵ C.M. Briquet: Les filigranes II (1923).

latin. Svenska förekommer dock i ett parti med *Benedicamus*-versiklar (fol. 1r – 2v), i översättningar till *Te Deum* (fol. 6r – 7v) samt till sekvenserna för Jul (fol. 9v – 11v) och Påsk (fol. 12v – 14r).

Handskriften saknar i dag vissa blad, vilket bl.a. visas av pappersfalsar och rester av bokbindarsnören, som sitta invid bokryggen. Före nuvarande fol. 1, som börjar mitt i en *Benedicamus*-formel, finns en lakun på tre hela lägg om sammanlagt 24 blad. I nuvarande första lägget saknas sista bladet (efter fol. 7). Detta blad har upptagit slutet av *Te Deum* på svenska. Tredje lägget saknar likaså sina två sista blad (efter fol. 21). Härigenom har bl.a. Trefaldighetssekvensen berövats sin slutstrof. Även i tionde lägget saknas de två sista bladen (efter fol. 72). Den tonarius, som börjar på fol. 70v avbrytes härigenom efter tredje tonartens formler för tidegårdens *canticumpsalmodi*. Efter det defekta tionde lägget gapar i handskriftens slut åter en stor lakun. Här kan förlusten uppskattas till åtminstone fem hela lägg, d.v.s. minst 40 blad. Fogdöboken hör sålunda ursprungligen ha omfattat cirka 150 blad.

På pärmspeglarna och i handskriftens marginaler finns ett flertal anteckningar samt diverse pennklotter. Av särskilt intresse äro ett par notiser med tydlig anknytning till Fogdö socken. I nedre kanten på främre pärmspeglarna läses sålunda i urblekt bläckskrift orden ”*Liber ecclesiae fougdenensis Anno 1602*”. Notisen upprepas två gånger på bakre pärmspeglarna åtföljd av årtalen 1621 respektive 1635. På samma spegel återfinnes även en räkenskapsnotis, där följande text ännu är

läsbar: ”Jonas i baerby, Zacharias i Lundby, Mattes i Lundby, Folker i Wäl-näs, Peer i Wigby, Olof j Hälleby, Las-se j Wiggeby”. För varje namn antecknas ”4 marker”. Ortnamnen äro identiska med några av de större byarna i Fogdö socken. (6) Alla de namngivna personerna återfinnas i den äldsta bevarade mantalsförteckningen för Fogdö, avseende åren 1595–1596. (7) Samme skrivare, som har skrivit räkenskapsnotisen, har även utfört ägaranteckningen år 1602. Det bör kanske tilläggas, att man ännu vid 1600-talets början, enligt medeltida sed, arkiverade viktigare kamerala och administrativa anteckningar från sockenförvaltningen genom att införa dem i någon av sockenkyrkans liturgiska böcker. (8)

På pärmspeglarna finnas även rader av namnteckningar. Inga närmare upplysningar om namnens bärare ha stått att uppbringa. Namnformerna äro oftast latinska. Detta gör det troligt, att det är fråga om präster eller djäknar, vilka ha ägt eller eljest kommit i kontakt med sångboken. Ett utslag av dessa boklärdas personers skrivklåda ha vi helt säkert i de citat ur kyrkofädernas och de klassiska latinska författarnas skrifter, som jämte diverse latinska ordstäv och småedikter här och där finnas i handskriftens marginaler. En av nidstrofema, som återfinnes i nedre marginalen på fol. 67v lyder: ”*Mi Monache bone deberes verna-*

⁶ C.M. Rosenberg: Geografiskt statistiskt lexikon öfver Sverige I–II (1882–1883) samt Generalstabens karta över Sverige, Västeråsbladet. ⁷ Kammararkivet: Söml. handl. 1596:1 Arlig ränta fol. 1r–2v, 25v–33v.

⁸ A. Sandberg: Linköpings stifts kyrkoarkivalier till och med 1800 (1948) s. 41 ff.

cula uti, sed quid mortalibus prodest tua lectio phantastica, cum socijs dolorum desideres imum". Citat med liknande innehåll påträffas ofta ditklottrade i musikhandskrifter av Fogdöbokens typ. Innehållet i nidverserna vittnar om en tid, då man för längesedan hade mist förståelsen för de liturgiska handskrifternas innehåll och mest betraktade dem som de sista resterna av den medeltida kyrkans vidskepelse och villfarelse. Handstilen i citatet i Fogdöboken uppvisar typiska drag av sent 1600- eller tidigt 1700-tal. Vi hänvisas sålunda till den lutherska hög- och senortodoxins och den begynnande upplysningens tid. Kanske kan man också finna citatets innehåll tidstypiskt för just denna epoks syn på den äldre klassiska liturgin.

Handschriftens innehåll – Fogdöboken en systerhandskrift till Toresundsbooken i Strängnäs Stiftsbibliotek

Handschriftens innehåll fördelar sig på tre, från varandra tydligt avgränsade avsnitt, som vi kunna benämna: Ordinarium, Sequentiarium och Antifonarium.

Bokens nuvarande befintlighet, Fogdö församling, och framförallt pärmanteckningarna, som låta förstå att den redan tidigt har tillhört Fogdö kyrka, hänvisa oss till Strängnäs stift som den troliga ursprungsorten. En jämförelse med två identifierade Strängnäsandskrifter, Aspöboken och den förutnämnda Toresundsbooken, bevisar till fullo Fogdöbokens samhörighet med sagda stifts liturgiska tradition. Särskilt Toresundsbooken står Fogdöboken mycket nära, ja, så nära, att man kan påvisa direkta innehållsliga och dispositionsmässiga överens-

stämmelser i långa stycken. Man vågar därför utan tvivel rekonstruera Fogdöbokens förlorade innehåll med ledning av Toresundsbooken. Likaså kan man med Fogdöbokens hjälp få klarhet i vad som kan ha varit innehållet i en del av den nuvarande Toresundsbooken lakuner. På så sätt kan alltså handskriftsfyndet i Fogdö komplettera C.-A. Mobergs rekonstruktion av Toresundsbooken (9).

När man jämför de båda handskrifterna, skall man beakta, att Toresundsbooken (härefter förkortad TB eller T) format är något större än Fogdöbokens (härefter förkortad FB eller F). Yttermåttarna äro cirka 17 × 22 cm, skrivytan cirka 13 × 16 cm och notsystemen 7–8 per sida. TB rymmer alltså något mera text per sida än FB (1 rad i TB motsvarar ungefär 1¼ rad i FB). TB har i sen tid blivit ombunden och är nu försedd med ett modernt blågrått kartongband. Vid reparationen har bladens ursprungliga ordningsföljd flerstädes rubbats. Två folieringar finnas, den ena utförd med bläck, den andra med blyerts. På grundval av den förra, som visserligen härstammar från tiden före sagda reparation, men som knappast kan anses ursprunglig, har Moberg utfört sin rekonstruktion. (10) I det följande anföres för

⁹ C.A. Moberg: Die liturgischen Hymnen in Schweden (1947) s. 162.

¹⁰ Moberg synes (a.a.s. 162 n. 1) vilja hävda bläckfolieringens ursprunglighet. Han kritiseras här av A. André i dennes avhandling Nattvardsberedelsen i reformationstidens svenska kyrkoliv (1952) s. 274 not 31. Den av André åberopade luckan i texten har liksom den stora lakunen i handskriftens början dock uppkommit efter bläckfolieringens införande. Det inhäftade tryckets sista blad utgör fol. 35 enl. bläckfolieringen, det första bladet i den nuvarande handskriften fol. 37. Man bör också uppmärks-

TB, där så kan ske, båda folieringarna. Den första siffran anger härvid bladets plats i den nuvarande handskriften.

Bortsett från skiljaktigheterna ifråga om bokband och format likna handskrifterna varandra mycket redan i det yttre. De äro utförda av skilda skrivare, som dock uppvisa många gemensamma drag i pennföring och arbetssätt. Toresundsskrivaren har sålunda i likhet med Fogdöskrivaren nedlagt stor omsorg på bokens yttre utformning. Även i TB löper texten med en jämn och pryddig sen 1500-talskursiv, som ibland närmar sig präntets form. Skriftens uppställning är något glesare än i FB och Toresundsskrivaren har använt en tunnare och spetsigare penna än sin Fogdökollega. Av annan hand än huvudskrivarens innehåller TB endast ett halvt påskkyriale (Kyrie + Gloria). Styckets rubrik (Kyrie pascale novum), placeringen utanför det egentliga ordinariet samt skrivarhanden äro faktorer, som tala för, att partiet kan vara sekundärt i förhållandet till den övriga texten.

Även i fråga om anfangernas utformning råder stor samstämmighet mellan TB och FB. Man jämföre t.ex. gestaltningen av den första initialen i Mikaeli-officiet (FB fol. 47r, TB fol. 36/77r).

samma, att i den löpande sifferserien i denna foliering åtskilliga nummer fattas här och där utan att motsvarande lakuner i texten föreligga. Å andra sidan löper folieringen utan avbrott trots att textsammanhanget tydligt visar att bladförlost föreligger. En del blad sakna, trots att de tillhöra den ursprungliga handskriften, helt varje märke av bläckfolieringen.

Handschriftens lakuner, sådana de framgå av foliering eller textsammanhang äro följande: Fol. 1–5, 12–21, 24, 29–31, 36, 43–47, 50, 80, 87, 107–108, 110, 134, 145. Moberg omnämner endast några av dessa.

Konturteckningen i FB motsvarar exakt underlaget till TB:s ståtliga anfang. Fle- ra exempel kunde andragas. Den långtgående överensstämmelsen förutsätter nästan, att skrivarna ha haft gemensam förlaga.

Av FB:s *ordinarium* återstår i dag endast slutet. Fragmentet omfattar hela det nuvarande första lägget och upptar en samling Benedicamus-versiklar med svensk och latinsk text samt det latinska Te Deum med svensk översättning. Den sistnämnda texten är, såsom vi ha visat, på grund av bladbortfall något defekt. (11) I TB:s nu likaledes ofullständiga *ordinarium* ingå, förutom Fogdöfragmentets texter, även rester av momenten Kyrie – Agnus Dei. (12) Det handskrivna ordinariet i denna codex kompletteras av den år 1578 tryckta Tron. (13)

En jämförelse av de båda ordinariefragmenten visar, att Benedicamusmomentet i FB och TB, med undantag av smärre detaljer, har samma disposition med nästan likalydande rubriker för den liturgiska festskalan och samma melodi-bestånd. Avsnittet är sålunda i båda handskrifterna indelat i två parallella serier med svensk, respektive latinsk text. Serierna äro i FB placerade i en följd i slutet av ordinariet. I TB återfinnes endast den svenska serien inom ordinariets ram. Den latinska har införts på ett ledigt utrymme i antifonariet (mellan Mi-

¹¹ Texten är defekt från orden "Tw öffweruann dödhen".

¹² De sistnämnda momenten äro förtecknade och beskrivna av S. Kroon i *Ordinarium missae* (1953) s. 134 f.

¹³ Endast i den latinska versionen ha noter inskrivits. Melodin är det s.k. *credo cardinale* = Grad. Rom. IV. Melodin till *credo* i det handskrivna ordinariet = Grad. Rom. II.

kaeloefficiet och invitatorieavdelningen). (14) Inom varje serie äro versiklarna på hävdvunnet sätt fördelade enligt kyrkoårets liturgiska festskala. Denna är ganska rikt varierad. (15) Festgradernas inbördes rangordning är den medeltida med totum duplex-graden först. Den exakta kongruensen mellan festgrads-rubrikerna i de båda serierna är i dag omöjlig att avgöra. I både TB och FB är den svenska serien mycket fragmentarisk. Den latinska är däremot helt intakt. Allt som allt innehåller FB i dag 16 melodier fördelade på 10 rubriker. Motsvarande antal är i TB 15 melodier och 13 rubriker. Rubrikernas lydelse samt fördelningen av melodimaterialet i respektive handskrift framgår av innehållsöversikten.

FB har genomgående kortare och enklare rubriker än TB. Identiteten är dock i förekommande fall oomtvistlig, då i allmänhet samma melodiformel anvisas i båda handskrifterna. Beträffande dispositionerna föreligga dock en del intressanta divergenser.

FB upptar sålunda ofta under gemensam rubrik två olika melodier (i översikten betecknade a och b), som i TB däremot placeras efter varandra med särskilda rubriker. Rubrikerna i TB visa, att det är versiklar för fester med samma festgrad men sinsemellan något olika karaktär (olika feriation). Understundom återfinnes dock en och samma melodi under helt olika rubriker i FB och TB (t.ex. FB Ad apostolis b + De domina nostra b = TB In dominicis diebus a och b).

Den sistnämnda skiljaktigheten torde ha ett samband med den revision av det

medeltida mässordinariet, som företogs i de svenska stifteten under loppet av 1500- och 1600-talet. (16) Omredigeringen betydde en reduktion av antalet kyrialserier och kyrialalternativ samt omdisponering av visst melodimaterial, så att nya kombinationer uppstodo. I och med den framträngande lutherska ortodoxin och dess betonande av söndagen på bekostnad av helgdagarna synes man ha varit benägen att överföra vissa delar av t.ex. det medeltida apostlakyrialet till söndagarnas ordinarium (17). Enligt detta resonemang skulle det alltså finnas tecken, som tyda på, att FB i fråga om ordinariets disposition följer en konservativare linje än TB. Huruvida man därav kan draga den slutsatsen, att FB:s tillkomsttid ligger något före TB:s är svårt att säga.

Märkas bör, att de svenska versiklarnas melodier i både TB och FB äro mer syllabiska till sin karaktär, de latinskas mer melismatiska. Reservation må göras på grund av den svenska seriens fragmentariska skick. Man får dock intryck av en genomförd princip. Huruvida denna princip i så fall kan tänkas botten i

¹⁴ Anordningen torde, liksom det faktum, att TB helt saknar custoder i läggen, tyda på, att handskriften har bundits före skrivningen.

¹⁵ De rubriker i TB, som innehålla termen "festum terre", böra särskilt uppmärksammas. Termens innebörd har diskuterats mycket bl.a. av svenskarna G. Lindberg i *Kyrkans heliga* år 1937 s. 328 ff och S. Kroon i *Festum terrae* (KA 1947) s. 61 ff, där en sammanfattning av forskningsläget gives. En översiktlig artikel i ämnet av S. Helander ingår i *Kulturhist. lexikon för nordisk medeltid* bd. 4. Helander hävdar där, att festum terre ej är en festgrad utan synes ha göra med feriationen. Sammanhanget i TB:s festgrads-rubriker synes närmast stödja Helanders mening.

¹⁶ se härom Kroon: *Ordinarium missae* kap. 3.

¹⁷ *Ibm* s. 201 f, s. 205 f.

några reformationens mått och steg för att anpassa liturgin till det nya kyrkliga läget må diskuteras. Att versikelns responsum endast utsättes i den svenska serien torde ha sin grund i att man varit angelägen om att lära sångarna den svenska textens adaptation till den traditionella melodin.

Bland *Benedicamus*-versiklarna finnas i både FB och TB en s.k. trop. Dessa medeltida tildiktningar till mässordinariets texter användes med förkärlek i många av de reformatoriska kyrkorna. Även i svenska kyrkan kan bruket av troperade ordinarier beläggas. (18) Jacobsson anser dock, att man här "varit mycket restriktiv gentemot dylika textutvidgningar." (19) Vissa handskriftsfynd kunna dock tyda på en större uppskattning av troperna i vårt land under de mer traditionalistiskt inriktade strömningarna under Georg Normans och Johan III:s tid. (20)

Troperna tillhörde högtidernas och helgondagarnas liturgi. I det senare fallet innehöllo de ofta direkta invocationer om helgonens förbön och hjälp. I våra handskrifter anvisas troperna för Mariadagar (i TB som enda möjlighet, i FB som det ena av två alternativ). Texten,

som i FB och TB är en och samma, lyder: "Benedicamus in laudem patris (FB = in laudem christi) qui matrem suam Mariam benedixit in aeternum Domino". Enligt vad författaren har sig bekant, har denna trop eller dess förebild icke spårats i det hittills undersökta, bevarade liturgiska materialet från svensk medeltid. Texten bör dock ha tillhört en allmännare spridd repertoar. Wagner meddelar den nämligen med exakt samma lydelse som i TB ur en tysk 1400-talskälla. En obetydlig avvikelse i melodin är i detta fall skönjbar. Både FB och TB sakna melismen c-d d på ordet patris och skriva i stället c d. Vid jämförelsen med Wagners källa kan man konstatera, att tropen i våra båda sånghandskrifter har behållit sin medeltida ordalydelse. Bl.a. det rent bibliska innehållet i texten har möjliggjort upptagandet i den reformatoriska liturgin. (20a)

¹⁸ Angående bruket av troperade texter i reformationens Tyskland se Ch. Mahrenholz: *Altargesang* i MGG bd. 1. För Sverige se Kroon: *Ordinarium missae* s. 182 m.n. 2.

¹⁹ Jacobsson: a.a.s. 61 f.

²⁰ A. Adell: *Musikhandskrifter från Högs och Bjuråkers kyrkor* (1941) inl. s. 16, 29 ff samt E. Segelberg: *Kyrie fons bonitatis* (denna tidskr. årg. 1950) s. 99.

^{20a} Wagner, *Einführung III* (1921) s. 508.

TACKOM OCH LOFFUOM

TB fol. 106r, FB fol. 1r

tonart

- 1) fragment med utsatt responsum i FB; saknas i TB
- 2) fragment; rubrik i FB: *In duplicibus a pascha /a/*
- 3) fragment med utsatt responsum; rubrik i FB: *De apostolis*
- 4) *In dominicis diebus*, med utsatt responsum

I

VIII

I

II

BENEDICAMUS DOMINO

TB fol. 42/84v–44/86r, FB fol. 1r–2v

1) In summis festis et totis duplicibus	V tuba B
2) TB: In minoribus duplicibus, FB: In minoribus /a/	V tuba C
3) TB: In duplicibus cum non sint festa terre, FB: In minoribus /b/	V tuba B
4) TB: De Apostolis, FB: Ad Apostolis /a/	VI
5) TB: In dominicis diebus /a/, FB: Ad apostolis /b/	I
6) TB: In dominicis diebus /b/, FB: De Domina nostra /b/	VIII
7) De Domina nostra (FB: /a/)	II
8) TB: In festis totis duplicibus et in duplicibus, FB: In festis totis duplicibus /a/	I
9) TB: In duplicibus festis, FB: In festis totis duplicibus /b/	V tuba B
10) TB: In festis terre et simplicibus festis, FB: In simplicibus /a/	VIII
11) TB: In festis cum non sint festa terre /a/, FB: In duplicibus a pascha /b/	VIII
12) TB: In festis cum non sint festa terre /b/, FB: In simplicibus /b/	VIII

FB:s och TB:s stora överensstämmelse i fråga om Benedicamus-momentets utformning talar för att ordinariet i sin helhet har varit kongruent eller nära nog

kongruent. En rekonstruktion av handskrifternas inledande parti visar att detta är möjligt.

ORDINARIUM

TB:

fol. 1–5 s a k n a s

6/107–11/112 4 kyrialserier [+ Kyrie paschale novum fol 44/86]. Se Kroons redogörelse i Ordinarium missae.

7–21 s a k n a s

22/105–23/106 fragment av Tackom och loffuom
Benedicamus Domino (se fol. 42/84v–44/86r)
Te deum . . . Tu rex gloriae Christi

24 s a k n a s

25/101–27/103r /O Gud wij loffua tig . . . /lunda loffua tigh alle helge Martyrer . . .

27/103v–28/104 Credo nicenum

29–31 s a k n a s

32–35 Troon (tryckt 1578)

FB:

före fol. 1 saknas 24 blad

fol. 1–2 Tackom och loffuom + Benedicamus Domino

3–6 Te Deum

6–7 O Gud wij loffua tig

Kvaternen, som innehåller det tryckta credo nicenum utgör den nuvarande TB:s inledning. Resterna av det handskrivna ordinariet ha vid ombindningen placerats i volymens slut som fol. 101–112. Kvarsittande äldre foliering utvisar dock, som Moberg har påpekat, (21) att bladen tillhör den ursprungliga handskriftens början. Eftersom de resterande bladen där ha utgjort fol. 6–11, 22–23, 25–28 är det troligt, att ordinariet i TB har omfattat hela det parti, om minst 30 blad, som nu saknas före det inhäftade trycket. Att ordinariet i FB har haft sin plats i bokens inledande parti står utan vidare klart. De numera bortfallna delarna ha helt eller delvis utfyllt den stora lakunen i denna handskrifts början. Lakunen och det nuvarande första lägget med ordinariefragmentet omfatta tillsammans 32 blad. Med hänsyn till vad som sagts om FB:s format i förhållande till TB:s bör utrymmet i detta fall vara tämligen likvärdigt kvantitativt sett. Att de båda liber cantus-handskrifterna ha inletts av ett ordinarium är i god överensstämmelse med medeltida gradualtradition. (22) I FB:s och TB:s fall har ordinariet tydligen varit ett ordinarium missae utökat med vissa delar av tidegårdens dito. Detta är ju endast i

överensstämmelse med FB:s och TB:s liber cantus-karaktär.

Även *sequentiariet* har i båda handskrifterna troligtvis haft samma eller nästan samma utseende. I FB, där denna avdelning frånsett bortfallet av de två sista bladen (23) ännu är helt intakt, upptages material för Jul, Påsk, Pingst, Kristi Himmelsfärds och Helga Trefaldighets fester. TB:s numera mycket defekta sequentiarium innehåller fragmentariska rester av samma jul-, påsk- och pingstsekvenser som ingå i FB. En kontroll av bläckfolieringen visar, att TB:s sequentiarium numera saknar åtminstone 7 blad. Med hänsyn till denna folierings troligen sekundära art kan ju bladförlusten vara större än så. Redan det angivna antalet synes dock vara tillräckligt för att i TB ge plats även åt FB:s båda sekvenser för Himmelsfärden och Trefaldighetsfesten. (24)

Båda sångböckerna upptaga hela svenska översättningar till Julens Laetabundus och Påskens Victimae paschali.

²¹ Moberg: a.a.s. 162.

²² B. Ståblein: Kyriale (MGG bd. 7). För ex. från Sverige se bl.a. Kroon: Ordinarium missae och Jacobsson passim.

²³ se handskriftsbeskrivningen.

²⁴ En rekonstruktion av *sequentiariet* får följande utseende:

Översättningarna överensstämma med texten i Liten Sångbok 1553. Inte för någon sekvens meddelas versus intercalaris. I fråga om den musikaliska formen överensstämma handskrifterna helt, så långt man kan kontrollera detta. FB och TB återge utan nämnvärda divergenser de traditionella melodiformerna. Julsekvensen företer dock den äldre typen i detta avseende med nästan syllabiska initia. (25)

I pingstofficiet i TB finns, som Moberg uttrycker det "ett insprängt parti av mässformuläret". (25a) Avsnittet omfattar två blad och innehåller brottsstycken av introitus och graduale för påskrespektive pingstdagens högmässa. Bladen tillhöra av skrifvarhanden att döma den ursprungliga handskriften. De sakna dock bläckfoliering (enligt blyertsfolieringen utgöra de fol. 30–31). Vid rekonstruktionen av TB är det därför svårt att på ett meningsfullt sätt infoga dem i helhetssammanhanget. Deras nuvarande placering är i varje fall knappast den ursprungliga. Bladen äro sålunda infogade (mellan fol. 29/72 och 32/73) i början av ordningen för pingstdagens matutin, på ett sådant sätt, att dess första responsorium brytes i två hälfter, som alltså få sin plats på var sin sida om inskottet.

TB var troligen bunden, då den skrevs (läggen sakna custoder). Skrivarens enda möjlighet att medtaga en vid avskriv-

ningen ofrivilligt överhoppad text har då varit att införa den på annat ställe än det avsedda. Han bör dock knappast ha påbörjat inskrivningen av en sådan text, förrän han avslutat det avsnitt, som han hade för händer, då han gjorde upptäckten. En bindningsteknisk undersökning på det aktuella stället i TB visar, att avsnittet med mässtexterna utgör resterna av ett lägg om troligen 4 blad. Man ser tydligt, att fragmentet är inlagt i och fastklistrat vid det lägg, som bl.a. innehåller pingstofficiets senare delar. (26) Ingreppet torde ha utförts vid TB:s omtalade ombindning.

Skulle man med utgångspunkt från ovanstående iakttagelser och med ledning av fragmentstexternas liturgiska karaktär gissa deras placering i den ursprungliga handskriften, är man mest böjd att föra dem till bokens andra delar ur mässpropriet – sekvenserna. Detta passar också bäst med förhållandena i FB:s sequentiarium. Här saknas som

²⁵ C.A. Moberg: Über die schwedischen Sequenzen (1927) II s. 6 not 1 melodi nr. 4.

^{25a} Moberg: Die lit. Hymnen s. 162 b.

²⁶ Texten i Påskintroitus defekt i början. Av antifonen finnas endast de tre sista orden: Alleluia (. . . est scientia tua All.). Gradualet till samma mässa "Haec est dies" är intakt. Intakta äro även introitus och graduale för Pingstdagen.

Angående sättet för bladens insättande: första responsoriets text börjar med orden: "Dum complentur" längst ned på fol. 29/72v och fortsätter med ordet "penthecostes" längst upp på fol. 32/73r.

	TB	FB
Lactabundus exultet (Jul)	–/36r – 1/37v	8r – 9v
Alle christne frögdar sig	1/37v – 3/39v	9v – 11v
Victimae paschali (Påsk)	4/40r – 5/41v	11v – 12v
Jesus Christus han är worden	5/41v – –/43v	12v – 14r
Rex omnipotens (Kristi Himmelf.)	–/43v – –/45r	17r – 19v
Benedicta semper sit (H. Tref.d.)	–/45v – –/46v	19v – 21v
Sancti Spiritus nobis assit (Pingst)	–/47r – –/50r	14r – 17r
Introitus+Graduale (Påsk–Pingstdagen)	–/50v + 30r/– 31v/–+1	21v + 2

sagt de två sista bladen i denna avdelning. Eftersom julofficiet börjar längst upp på fol. 22r, kan utöver Trefaldighetssekvensens slutstrof endast ett mindre textparti ha fått plats. Varför inte då något introitus och/eller graduale?

Antifonariet, den tredje huvuddelen, är i båda handskrifterna den omfångsraste. I både TB och FB innehåller avsnittet tre underavdelningar. Dessa äro för TB:s vidkommande: Officiedel, Invitatoriedel och Hymnarium samt i FB:

Officiedel, Invitatoriedel och Tonarius. Såsom tidigare nämnts finns i nuvarande FB:s slut en stor lakun. (27) I TB saknas ett antal blad mellan Invitatorieavdelningen och Hymnariet. Det synes alltså icke uteslutet, att båda handskrifterna haft samma fyra underavdelningar.

Officiedelen upptar i båda handskrifterna tre officia de tempore: Jul, Påsk och Pingst. De sanctis meddelas officium de S. Michaelo archangelo. De enskilda officierna ha följande omfattning:

TB fol. 9/51r–48/84r, FB fol. 22r–54r

- Jul: I vesp: 5 Psalmantif+Resp+Hymnic(T+Versikel)+Magnificatantif
 comp: 1 Psalmantif(T+Resp-, Hymn- och Versikel-inc)
 mat: Invit+3 Psalmantif+4 Resp
 laud: 5 Psalmantif+Benedictusantif
 II vesp: 5 Psalmantif+Magnificatantif
 Påsk: I vesp: 1 Psalmantif+Magnificatantif
 comp: antif t Nunc dimittis
 mat: Invit+3 Psalmantif(T+Versikel)+3 Resp
 laud: 5 Psalmantif+Benedictusantif
 II vesp: Resp+Magnificatantif
 Pingst: I vesp: 1 Psalmantif+Magnificatantif
 comp: Antif t Nunc dimittis(T+Psalmantif- och Hymninc)
 mat: Invit+3 Psalmantif+3 Resp
 laud: 5 Psalmantif+Benedictusantif
 II vesp: Magnificatantif
 Mikaeli: I vesp: 1 Psalmantif+Resp
 mat: Invit+3 Psalmantif+3 Resp
 laud: 5 Psalmantif+Benedictusantif
 II vesp: Magnificatantif

Enklast åskådliggörs innehållet i antifonarieavdelningen genom en jämförelse med den numera i nytryck lätt tillgängliga Liber Cantus Upsaliensis 1620 (nyutgåva av P. Edwall 1943). Därvid kommer även Strängnästraditionens avvikelser från ärkestiftets att tydligt framgå.

AVVIKELSER FRÅN LIBER CANTUS
 UPSALIENSIS 1620

JUL

1 *vesper* psalmantifoner: Orietur sicut sol, Dum ortus fuerit sol (FB: Quon-

²⁷ se handskriftsbeskrivningen.

iam fuerit sicut sol), Gaude et laetare, Bethlehem non es minima

TB hymntextens incipit: Veni redemptor gentium + Versikel: Praesepe iam fulget; Magnificatantifon: Cum esset desponsata

completorium psalmantifon: Tu Bethlehem; psalm: Cum inuocarem

TB: responsorietextens incipit: In manus tuas domine + hymntextens incipit: Veni redemptor gentium + Versikeln incipit: Custodi nos

matutin responsorium II, versus: Gloria in excelsis

laudes psalmer: Dominus regnauit, Iubilate, Deus Deus meus, Benedicite, Laudate Dominum de coelis (FB har de två sista i omvänd ordning)

PÅSK

I vesper psalm: Laudate Dominum omnes gentes

completorium antifon till Nunc dimittis: Alleluia Alleluia Alleluia

matutin responsorium III, versus: Ecce praecedit vos

TB: Versikel: Resurrexit Dominus Alleluia

Laudes psalmer: Dominus regnauit, Iubilate, Deus Deus meus, Benedicite, Laudate Dominum omnes gentes

2 vesper responsorium: Christus resurgens ex mortuis; Versus: Dicant nunc Iudaei

PINGST

I vesper FB psalm: Benedictus Dominus Deus

completorium TB antifontextens incipit: Veni Sancte + hymntextens incipit: Beata nobis gaudia

matutin psalm III: Benedic anima; responsorium I, versus: Repleti; responsorium III, versus: Loquebantur

MIKAELI

I vesper responsorium: Te sanctum Dominum; versus: Cherubim quoque (TB endast textens incipit)

matutin TB psalmer: Verba mea auribus, Dominus Deus noster, In domino confido (FB och LCU: evovae); responsorium III: In conspectu angelorum; versus: Super misericordia; TB responsorium /IV/: Te sanctum dominum, versus: Cherubim quoque

laudes psalmer: Dominus regnauit, Iubilate, Deus Deus meus ad te leuauit, Deus Deus meus ad te de luce, Benedicite (FB: Benedictus)

Som framgår av ovanstående schema ha officierna i stort sett den omfattning, som är vanlig för en liber cantus. TB är som synes något utförligare i det att den upptar vissa smärre moment, som FB utelämnar. I dessa fall meddelas dock endast text. Ofta är momentet endast antytt genom ett incipit eller en rubrik. Julmatutinens fjärde responsorium är det, som i de flesta breuarietraditioner upptages som nionde responsorium: Verbum caro, versus In principio erat verbum. Påskaftonens vesper har den traditionellt "förkrympta" formen med endast psaltarpsalmen 116 (enligt Vulgata) och Magnificat. I påskmatutinen i FB har under invitatoriets sista halleluja sekundärt införts några rader som av allt att döma har hämtats ur ett medeltida rimofficium eller något liknande. Citatet är infört mellan notsystemen med ytter-

ligt små präntade bokstäver. Det lyder: "Pascha novum alme pater corda per quadragesima nox oculiti(?) vi et robur". Många liknande texter finnas upptagna i *Analecta Hymnica*. (28)

I Pingstens första vesper upptages som enda antifon den medeltida antifona super omnia laudate, den välkända *Veni Sancte Spiritus*. Man bör här lägga märke till melodiformen, som redan genom sin början g-f e-d mycket lätt lokaliserar såsom tillhörig Strängnästraditionen. (29) Efter vanligheten meddelas i båda handskrifterna textens initium och psalmtö-

nens slutfall till de på antifonerna följande psaltarpsalmerna och cantica. I Pingstens laudes utsättes väl melodislutfallet men inga textincipit. I FB saknas båda i Mikaelidagens matutin.

Invitatorieavdelningen upptar sju olika melodier till *venite*-psalmen. Av avsnittets generalrubrik framgår att de sju alternativen täcka hela kyrkoårsloppet. Alternativens inbördes ordning skiftar något i handskrifterna. Efter vanligheten har TB något utförligare rubriker. Rubriksättningar, tonarter m.m. framgår av följande översikt.

VENITE

TB	FB		tonart
nr 1	4	Dominica prima aduentus et per aestatem	IV:1
2	5	Hyemale inuitatorium item secunda aduentus et in coeteris	IV:3
3	6	De martyribus et tertia dominica aduentus	II
4	2	TB: Paschale et quarta aduentus et in coeteris item de sancto Michaelo	
		FB: Paschale et in aliis simplicibus /sic!/ 5	VII
	1	TB: De natiuitate Christi FB: In die natiuitatis Domini	IV:2
6	3	TB: De Sancto Spiritu et ascentione FB: In die Pentecostes	V tuba C
7	7	De Apostolis	III

FB:s *tonarius* är tyvärr endast fragmentariskt bevarad. Fragmentet omfattar den nuvarande handskriftens två sista blad (fol. 70v–72v) och upptar endast de tre första tonarterna. Tonariet följer den för dylika översikter gängse uppställningen. Först meddelas det ordinarie slutfallet och under denna finalis står tonartens nummer. Därpå följer mittkaldensen: Medium. Så givas exempel på

recitation enligt enkel tidegärdspsalmodi, varpå följer initium. Sist upptages canticumpsalmodin för Magnificat och Be-

²⁸ *Analecta Hymnica* bd. 46 nr. 67, In Resurrectione Domini är mycket påminnande om vår här aktuella text.

²⁹ Edwall: Tidegården i den svenska kyrkan under 1500- och 1600-talen (maskinskriven licentiatsavhandling i praktisk teologi, Uppsala) s. 181. Även på många andra punkter kan Strängnästraditionen särart beläggas med hjälp av Edwalls undersökning.

nedictus. Allra sist meddelas eventuella differenser. FB förtecknar fyra sådana i första tonarten.(30)

Av textsammanhanget och folieringen framgår tydligt att TB åtminstone saknar två blad (fol. 107, 108 enl. bläckfolieringen) mellan invitorieavdelningen och hymnariet. Lakunen är belägen mitt emellan två, relativt oskadade lägg. Tomrummet efter bladbortfallet verkar uppenbart större än att endast två blad skulle fattas. Vid omhäftningen av TB har man sett sig nödsakad att förstärka bindningen över springan efter bladen med dubbla lager klisterremсор. Detta tyder på att troligen ett helt lägg saknas på denna plats i TB. Ett lägg om 4 blad har här kunnat ge plats åt en tonalkatalog av samma slag som i FB. I den senare handskriften har den fullständiga tonarius enligt approximativa beräkningar omfattat cirka 5 blad.(31)

Innehållet i TB:s *hymnarium* är noggrant förtecknat och beskrivet av Moberg.(32) Enligt huvudrubriken innehåller avsnittet hymnmateriel för hela kyrkoåret. En genomgång av de enskilda rubrikerna och partierna visar, att avdelningen ännu i stort sett är intakt. Bortfallet kan uppskattas till ett eller annat tiotal blad.(33) Kvar äro 38 blad. Ytterligare 3 kunna med säkerhet rekonstrueras (fol. 110, 134, 145 enl. bläckfolieringen). Vi få då ett ursprungligt hymnarium om cirka 50 blad. Med hänsyn till den stora likhet, som i övrigt synes föreligga mellan FB och TB, är det väl att förmoda, att den förstnämnda handskriften även innehållit ett hymnarium, som då bör ha haft sin plats i den nuvarande slutlakunen och bör ha varit ut-

format i närmaste anslutning till TB:s hymnarium.

Slutresultatet av vår jämförelse synes alltså bli, att man kan betrakta FB och TB som systerhandskrifter.

FOGDÖBOKENS TILLKOMST OCH ANVÄNDNING

”Anno 1602”, årtalet i den äldsta bevarade ägaranteckningen från Fogdö, utgör en säker terminus ante, när det gäller att bestämma FB:s ålder. Lika lätt är det inte att direkt ur handskriften leta fram de övriga mer exakta uppgifter, som behövas för att tillfredsställande bedöma FB:s tillkomst och användning. Boken är, frånsatt de av oss omnämnda Fogdönotiserna, ganska förtegen om sitt förflutna. Bevis för handskriftens beroende av något visst, daterbart kyrkligt-liturgiskt statut under 1500-talet kan icke heller förebringas.(34)

Avgörande för dateringsfrågan och alla därmed sammanhängande, för oss ak-

³⁰ Enligt Adell: Gregorianik I (1963), musikbilagan s. 48 = ordinarie slutfall, därjämte a, a³, g⁵.

³¹ De tre första tonarterna=det nuvarande tonariefragmentet upptar drygt två blad. Efter antalet psalmtoner är detta=knappt halva tonariet.

³² C.A. Moberg: Die liturgischen Hymnen s. 162 ff.

³³ Bladförlusten är egentligen lokaliserad till hymnariets slut och omfattar därför egentligen endast Commune Sanctorum.

³⁴ En överensstämmelse med Kyrkoordningen 1571 kan konstateras framförallt ifråga om matutinen omfattning (”een nocturn”) och dagar på vilka sekvenser sjungas. Eftersom flertalet liturgiska regler bl.a. om matutinen äro likalydande i den handskrivna Kyrkoordningen 1561 och den tryckta 1571, erbjuder denna iakttagelse ingen hållpunkt för en fastare terminus post.

tuella problem blir därför upptäckten av FB:s långtgående överensstämmelse med TB. I TB ha vi ett redan undersökt och tillfredsställande daterat liturgiskt stoff, som kan användas för att testa de indirekta kriterierna från FB.

Den bakre tidsgränsen för TB:s tillkomst förlägges av Moberg till omkring 1580.⁽³⁵⁾ Andrén sätter den på bättre grunder till 1574. ⁽³⁶⁾ Då det gäller FB, peka alla indirekta yttre kriterier mot senare 1500-talet. Papper av den sort, som har använts i FB, kan således med kortare avbrott beläggas från 1540-talets mitt t.o.m. 1570. Enligt Briquets beräkningar användes det papper, som fabricerades under 1500-talet för skrivändamål, inom fem till tio år. En lagringstid på upp till femton år kan ibland förekomma.⁽³⁷⁾ Välja vi något av de sista åren, som Briquet anger i sin årtalsserie för vattenmärkena 6683 och 6684, betyder detta, att detta papper kan ha brukats under hela 1570-talet och början av 1580-talet. Skrivstil och skrivteknik i FB likna också mycket den, som man möter i liturgiska musikhandskrifter från Johan III:s tid. Även bokbandet kan höra hemma omkring 1580.⁽³⁸⁾ Det är förmodligen FB:s ursprungliga, som har kommit till upprepad användning. Det är väl troligt att TB från början hade ett liknande.

Tillkomsten av TB sättes både av Moberg och Andrén i samband med biskop Nicolai Olai Helsingii strävan, att under tiden närmast efter godkännandet av Nova Ordinantia ordna gudstjänstlivet vid Strängnäs domkyrka i traditionella former.⁽³⁹⁾ TB och FB torde därför båda vara slumpmässigt bevarade exemplar

av en större "sångboksupplaga". Det är i detta sammanhang man kan fråga om FB med hänsyn till vissa tecken på konservatism möjligen kan tillhöra den första delen av denna "upplaga".

Det är troligast att FB och TB båda äro skrivna i Strängnäs. Initiativtagaren till förändringar i stiftsliturgin var på reformationstiden liksom i medeltiden biskopen. Enligt vad man numera tror sig veta skedde skrivningen av liturgiska böcker såväl i domkapitlets scriptorium som i sångundervisningen vid katedralskolan. På detta sätt tillgodosågs både kyrkornas och de enskilda prästernas behov av liturgiska handböcker. Bokskrivningen i skolan skedde med sikte på djäkarnas kommande prästgöring. När djäknerna vart präst medförde han den bok han skrivit ut i sitt gäll.

Även om, såsom både Moberg och Andrén hävdar, det tillstånd, som Nicolaus Olai Helsingius erhöll av hertig Karl år 1575 att ordna gudstjänstlivet, uteslutande avsåg domkyrkan, ⁽⁴⁰⁾ så torde impulserna ha nått vidare ut.

TB innehåller en del anteckningar, som närmare knyta den till Toresunds kyrka, visserligen först vid mitten av 1600-talet. I inventarieförteckningen 7/5

³⁵ Moberg: Die lit. Hymnen s. 162 n. 1.

³⁶ Andrén: Nattvardsberedelsen s. 274 not 31. Beviset är, att samma papperssort, som finns i TB även förekommer i originalprotokollet till Nova Ordinantia i T 61 i Linköpings Stiftsbibliotek. Pappersorten har alltså brukats i Sverige redan i början av år 1575.

³⁷ C.M. Briquet: Les filigranes I (1923) Avant propos pag. XX.

³⁸ se handskriftsbeskrivningen.

³⁹ Moberg: Die lit. Hymnen s. 334; Andrén: a. a. s. 275 m. not 34. Bokens innehåll stämmer med Hertig Karls brev 7/7 1575 angående ordnandet av gudstjänsten i Strängnäs domkyrka.

⁴⁰ se föregående not.

1676 betecknas den som "gammal uthsljiten"(41).

FB har däremot redan tidigt tillhört sin nuvarande hemkyrka. I inventariet från omkring 1580 för Fogdö-Helgarö pastorat, som även innehåller förteckning på de under åren 1579–1581 anskaffade inventarietpersedlarna förtecknas bl.a. "1 st songebook 13 marker"(42). Denna kan vara identisk med vår FB. Troligare är dock att handskriften för sin tillkomst och utforslande till Fogdö har att tacka en viss Tidemannus Laurentii.(43) Denne var bördig från Gävle och hade tidigt satts i skola på bekostnad av dåvarande kyrkoherden i Gävle Nicolaus Olai Helsingius. Tidemannus förblev Mäster Nils trogen och var en av dennes skyddslingar, som medföljde till Strängnäs när Helsingius blev biskop där 1563. I Strängnäs blev Tidemannus småningom satt som hörare (hjälp lärare) år 1573 och prästvigde vid jultiden 1580 av biskop Nils. År 1593 blev Tidemannus Laurentii kyrkoherde i Fogdö. Under sin tid i Strängnäs skrev väl Tidemannus liksom andra djäknar en sångbok för personligt bruk i den kommande prästgårningen. Då Tidemannus Laurentii dog år 1619 i Fogdö blev hans sångbok antagligen kvar i sockenkyrkan och är troligen identisk med den nuvarande FB. Om vår handskrift varit en prästs personliga egendom från början och först senare såsom halvt avlagd kommit i kyrkans ägo, är det kanske inte så underligt, att den inte med säkerhet kan beläggas i inventarieförteckningarna. Där är den säkert igenkänd först 1824 (44).

De enskilda prästernas handskrivna liturgiska sångböcker skulle givetvis användas som komplement till de tryckta handböckerna och mässböckerna vid de ordinarie söndagsgudstjänsterna och när eljest det behövdes. Men framförallt voro de nödvändiga vid de stora helger-nas gudstjänster, då de terminerande djäkarna kunde tjänstgöra som korister i sockenkyrkan. Det är knappast med tanke på enbart domkyrkan som båda handskrifterna innehålla utförliga officer för Jul, Påsk, Pingst och Mikaeli. Det var just kring dessa helger som sockengången skedde (45). I detta sockensjungande ha vi nog också förklaringen till de många namnteckningarna på FB:s pärm-spegel. Det är otvivelaktigt de terminerandes autografer, som ha lämnats som minne.

Som liturgiskt material från Liturgiska Stridens kärnområde, som stifts- och sockenhistorisk källa är Fogdöhandskriften av största värde.

Carl-Gösta Frithz

⁴¹ Upsala Landsarkiv: Toresunds kyrkoarkiv L I.

⁴² Kammararkivet: Kyrkor, skolor och hospital nr. 79 Strängnäs stift. Inventarieförteckning för Strängnäs stift under 1570- och 80-talen.

⁴³ Om Tidemannus Laurentii se M. Collmar: Strängnäs stifts herdaminne bd 2 (1964) s. 240 ff.

⁴⁴ Upsala Landsarkiv: Fogdö kyrkoarkiv LI:1 Kyrkoräkenskaper m.m. 1635–1824.

⁴⁵ Enligt Constitutiones Collegii Strengnensis 1628 gavs skollov vid Jul, Påsk, Midsommar och Mikaeli. I tillägg finns även pingstlov omnämnt. Se härom A. Falk: Strängnäs gymnasiums historia (i Regium Gustavianum Gymnasium Strengense MDCXXVI–MCMXXVI) (1926) s. 30 ff. Constitutiones' latinska text enl. Liber Collegii i Strängnäs läroverks arkiv finns utg. i P.E. Thyselius: Bidrag till svenska kyrkans och läroverkens historia (1839) s. 79 ff.

Förslaget till nya mässmelodier

Mässboken I har mer än tjugo år på nacken. Under de tjugo åren har den visat både sina möjligheter och sin begränsning.

När Mässboken kom till, kunde ingen förutse, att Handbokens ritual för nattvardsgudstjänst, högtidligare form, skulle bli använt i den omfattning det blivit. Allmänt hänger detta fenomen samman med den ökade nattvarvsfrekvensen och det därav följande behovet att finna en form för feriamässorna (därmed inte sagt, att denna form skulle vara sista ordet i frågan). De tätare nattvardsgångarna har i sin tur ökat behovet av större variation i musikmaterialet, framför allt när det gäller introitusmomentet. Mer och mer har man kommit att känna det som en fattigdom, att den Svenska kyrkan inte som t. ex. den Finska har en fullständig introitusserie, som täcker hela kyrkoåret.

Att det stora Laudamus i den form Mässboken I presenterar det inte har blivit mycket sjunget kan ju inte förvåna: dess melodier är alldeles för svåra, både för församlingen och för kören. Motsvarande gäller tyvärr också om Nicenum.

I Mässbokens ordinarium är en del melodier uppenbart i behov av översyn (t. ex. Sursum corda och prefationen i dess gammalkyrkliga version) eller komplet-

tering (t. ex. det torftiga Benedicamusmomentet). Utan att vara representerat i Mässboken I har det niofaldiga Kyrie vunnit insteg och popularitet, liksom delvis den sjungna kollektbönen. Det förefaller naturligt, att sådana melodier intagas i en kommande Mässbok. Mången har också haft en förnimmelse av att Mässbokens fördelning av melodistoffet på fyra mässserier inte i alla avseenden är lyckosam: dels kan man ifrågasätta en viss omgruppering av melodierna, dels en litet större rörlighet i kyrkoårets musikaliska gestaltning. Det kunde exempelvis vara av värde att inte allför strikt tvinga in en hel kyrkoårstid under en viss serie, låt oss säga under advent med dess rätt markerade skillnad mellan den första söndagen och de tre följande, eller under Trefaldighetstiden, där åtminstone de båda böndagarna, Kristi förklarings dag och hösthelgerna klart skiljer sig från dominicalseriens allmänna typ.

Det är i detta läge som Liturgiska nämnden genom sin kyrkomusikaliska sektion har låtit utarbeta och utsända ett förslag till ny mässmusik, där dessa och liknande synpunkter beaktats.

Förslaget upptar fem mässserier: 1) Dominicalserien: 2.s.e.Trettondedagen—Sexagesima, Trefaldighetssöndagen—Domssöndagen; 2) Högtidsserien: helt el-

ler delvis alternativ till 1) på högtidsdagar under denna tid samt på 1.s. i Advent, 2. böndagen och församlingarnas särskilda högtidsdagar (konfirmation, kyrkhelg, kyrkmässa etc.); 3) Julserien: juldagen—1.e. Trett., Kyndelsmässodagen och Marie Bebådelsedag; 4) Fasteserien: 2.—4. s. i advent, Fastlagssönd.—Långfredagen, 1. böndagen; 5) Påsk-pingstserien: påskdagen—annandag pingst.

I mässordinariet redovisas niofaldigt Kyrie för de olika serierna, delvis i anknytning till melodiförrådet i Mässboken I men också med nyinslag ur Grad.Rom. Av Gloriamelodierna är en tänkt som inledning till Allena Gud, en (ur Höghandskriften) till Ära ske Gud. Det äldre Laudamus presenteras i två former: dels en rätt monotont recitativisk men suggestiv melodi ur Grad.Rom. XV, dels en rikare och öppnare form ur Hög- och Bjuråkershandskrifterna. Båda är av stort värde och borde ha förutsättningar att bli sjungna inte enbart av kören.

Till Nicenum återges en melodi ur Grad.Rom., också den med enkel struktur och kantabel ton.

I Sursum corda och prefationen föreslås några detaljändringar, som gör recitationen korrektare.

Sanctusmelodierna anknyter delvis till Mässbokens inledande trefaldiga Helig, den gammalkyrkliga formen. Särskilt intressant är det asketiskt enkla och sträva Sanctus för fastan, en utlöpare av den gammalkyrkliga prefationstonen.

För Agnus Dei förtecknas en rad melodier av seren skönhet. Särskilt fäster man sig kanske vid julseriens ödmjuka och ljusa Agnus Dei ur Höghandskriften.

Benedicamuspartierna är delvis ny-

komponerade, i anslutning till seriernas Kyriemelodier.

De temporedelen består av inte mindre än 28 introitus, närmast tänkta som gruppintroitus för en rad söndagar under olika kyrkoårstider. Samtliga melodier är hämtade ur Grad.Rom. Texterna följer delvis Gradualets urval men är i stor utsträckning nyredigerade (inte minst gäller detta psalmstroferna) och ger inte sällan en intressant ny accent åt kyrkoårsaspekten. En del av melodierna är i det stora formatet med rik melismatik, t. ex. påsktidens Höjen glädjerop (Jubilate) och Herren bispisar sitt folk (Cibavit) eller Trettondedagstidens En ström går fram (Custodivit), medan andra har en något enklare musikalisk gestalt. Säkerligen är det välkommet för kyrkokörerna, som i många fall vunnit en avsevärd rutin i gregoriansk sång, också i dess mera krävande former, att få nytt material av denna kvalificerade art att arbeta vidare med.

Den nya mässmusiken återges inte med kvadratnotskrift utan med vanliga noter på femlinjiga system. Men man har ändå eftersträvat att låta koralnotationens nyanserade uttrycksmöjligheter komma till tals i den moderniserade återgivningen. Detta sker med hjälp av en rad tecken, delvis nykonstruerade, som grafiskt översätter quilisma, oriscus, presus och liggande episem.

Två frågor kommer säkerligen att från olika håll framställas inför det nu föreliggande materialet.

Den ena är: Kan det anses vara riktigt att presentera ännu fler gregorianska melodier än dem vi redan har i Mässbok I? I den romerska kyrkan pläderar ju starka

röster för kyrkomusik, som mera svarar mot den moderna tiden. Är det inte att halsstarrigt blicka tillbaka, att konservera och göra pastischer, om man bortser från sådana mera tidsbetonade argument? Vore det inte dags för ett mycket radikalare grepp om mässboksfrågan? Detta skulle inte behöva betyda, att det gregorianska materialet skulle utmönstras, men väl att det skulle kompletteras, inte i en repriserande stil (vare sig gregorianik eller barock eller 1800-talsromantik) utan i den moderna saklighetens tolvtonstecken. Ja, frågan tål att begrundas — även om det inte är så säkert, att svaret utfaller till frågarens favör.

Den andra frågan är: Hur skall nu det framlagda materialet egentligen användas? Många körer har väl ännu inte helt assimilerat Mässboken I, allra minst dess gammalkyrkliga introitus. Vad skall de ta sig till med 28 nya och delvis ännu mer krävande introitusmelodier? Förresten: när skall denna nya mässmusik komma till utförande, med hänsyn till Kyrkomötets restriktiva (och verklighetsfrämmande) uttalande om "experimentverksamhet" på det liturgiska området? Öva

de nya melodierna kan ju ingen förbjuda präster, organister eller körer. Men utföra dem i den allmänna gudstjänsten torde vara dem förmenat, om kyrkomötets beslut skall tas efter bokstaven. Det får väl närmast bli vid kyrkosångshögtider och extra gudstjänster av olika slag, som de nya tonerna kan bli kända för församlingen. Och det kanske är en rätt början.

I vilket fall som helst är förslaget till de nya mässmelodierna av värde, som en trevare i riktning mot en mässboksrevision. Förslaget är ingalunda tänkt som ett förslag till en ny mässbok. En sådan sak måste förberedas med en helt annan grundlighet än vad som i detta fall varit påkallad. Men denna preliminära samling nya mässmelodier kan ändå på sitt sätt vara ett led i en kommande mässboksrevision genom att förbereda den, i all blygsamhet. Därför är det viktigt, att Liturgiska nämnden får del av reaktioner från präster, kyrkomusiker, körer och församlingar, när det gäller deras erfarenheter av de nya melodiernas praktiska användbarhet.

Pehr Edwall

Laurentius Petri — mannen och gärningen

Titeln kan låta på en gång pompös och parodisk. Likväl är den sakligt motiverad. Uppgifterna om Laurentius Petris person och personliga förhållanden är nämligen ytterst sparsamma. Det finns exempelvis inte något porträtt bevarat av honom lika litet som av de andra svenska reformatorerna. Mannen träder oss blott till mötes i gärningen. För att få ett grepp om den är det emellertid nödvändigt att placera in den i sitt historiska sammanhang. Jag har därför valt att bygga upp denna presentation kring några viktiga årtal i Laurentius Petris liv i hopp om att ur dessa situationsbilder så småningom en bild skall växa fram av både mannen och gärningen.

Den 22 september 1531 vigdes Laurentius Petri i franciskanklostret i Stockholm till biskop över Uppsala stift och därmed till svensk ärkebiskop. Om biskopsvigningen vet vi inte mycket. Vi vet inte vilka biskopar som varit närvarande och inte heller vilken ritual som har använts. Sannolikt förrättades vigningen av västerås-biskopen Petrus Magni, som 1524 själv blivit vigd till biskop i Rom, den siste av biskoparna i vårt land som blivit såväl kanoniskt vald som konfirmerad av påven och vigd enligt den romerska kyrkans ritus.² Det är genom honom som den apostoliska suc-

cessionen i viss mening bevarats i vår svenska kyrka.

Vigningen av Laurentius Petri skedde verkligen i en egenartad situation. Två män gjorde redan anspråk på att vara rättmätiga ärkebiskopar av Uppsala. Först och främst var det den stridbare Gustav Trolle som redan 1515 som tjugosjuårig i Rom blivit vigd till den gamle Jakob Ulfssons efterträdare. Som vi alla vet hade han råkat i konflikt med Sten Sture d.y. och slutit sig till Kristian II. Hans roll vid Stockholms blodbad är omdiskuterad men genom att biskoparna Mattias av Strängnäs och Vincentius av Skara också hörde till de avrättade var hans ställning även efter kanonisk lag tvivelaktig. Hur som helst så måste han i september 1521 lämna Sverige, och sedan var det otänkbart, att han skulle kunna återvända till sitt stift så länge Gustav Vasa styrde landet. Vid tiden för Laurentius Petris vigning vistades Gustav Trolle i Norge tillsammans med Kristian i hopp om att de båda skulle

¹ Denna uppsats är ett föredrag hållet vid Laurentius Petri sällskapets studiekonvent i Ronneby den 28/7 1966. Här har endast tillagts några noter med källhänvisningar. Till *Hjalmar Holmquists* framställning av reformationstidevarvet i SKH 3:1, 2 hänvisas här en gång för alla.

² *S. Kjällerström*, Kräkla och mitra, 1965, s 20 f och 8 f.

kunna återta det förlorade.³ Som bekant lyckades de aldrig i sina strävanden.

Den andre som gjorde anspråk på att rätteligen vara Sveriges ärkebiskop var Johannes Magnus.⁴ Denne som varit lierad med Sten Sture hade 1523 sänts som påvlig legat till Sverige med uppgift att bl.a. bekämpa lutheriet. Väl hitkommen valdes han av Uppsala domkapitel till biskop. Helt naturligt var kapitlet efter alla oroliga år med Gustav Trolle och två år helt utan fungerande stiftschef angeläget att få till stånd ordnade förhållanden. Johannes Magnus lyckades dock inte att få bekräftelse från påven, eftersom Trolle först måste formligen avsättas. Tills vidare förordnades han som administrator över stiftet och begagnades av Gustav Vasa i diverse beskickningar. Sedan han i augusti 1526 begivit sig till Polen för att underhandla om giftermål för Gustav Vasa, föredrog han att stanna kvar i Danzig för att därifrån bevaka sina intressen och arbeta på att bli vigd och konfirmerad som ärkebiskop. Det lyckades honom faktiskt 1533, då han vigdes i Rom, men då hade han inte längre några utsikter att någonsin reellt fungera som biskop i Uppsala.

Valet av Johannes Magnus hade alltså inte löst biskopsproblemet. Uppsala stift måste ha varit i trängande behov av en fungerande stiftschef. Men initiativet till att lösa problemet genom att välja ännu en ärkebiskop utgick inte från domkapitlet. Det var bundet av den kanoniska rätten. I stället var det konungen som tog initiativet både till valet och vinningen. Med all sannolikhet hade han på hösten 1527 tillfrågat Johannes Magnus om han vore villig att komma hem

och låta viga sig utan påvens konfirmation. Den gången gällde det att ordna med vigda biskopar till konungens stundande kröning.⁵

År 1531 var det åter aktuellt för konungen med biskopsvigning. Då stundade hans giftermål med Katarina av Sachsen-Lauenburg och hennes kröning till svensk drottning. De biskopar som blivit valda i Linköping, Skara och Växjö under år 1530 men uppskjutit sin vigning ålades av konungen att låta viga sig. Samtidigt ordnades med val av ärkebiskop. Uppsala domkapitel hade 1530 valt först biskopen i Åbo, Martin Skytte, och sedan electus i Skara, Sven Jacobi, men båda hade vägrat att motta ämbetet. För båda skulle det ha varit en efter kanonisk lag alltför rättsvidrig handling.⁶

Tydligen har kungen och hans medhjälpare, främst då Laurentius Andreae, framdrivit ett nytt val enligt traditionen förrättat av representanter för hela landets prästerskap. Valet föll med förkrossande majoritet på Olavus Petris yngre bror Laurentius. Kungens inflytelserike kansler, Laurentius Andreae, fick endast ett fåtal röster, trots att han vid denna tid var ärkediakon i Uppsala. Kanske har Gustav Vasa ansett honom för en alltför självständig och auktoritativ man för att önska honom som ärkebiskop, kanske har

³ Gustaf Trolle f.o. 1488; domprost i Linköping 1513; vald till ärkebiskop 1514; dansk fånge efter fälttåget i Norge 1532–1533; deltog i grevefejden på Kristians och Lübecks sida; biskop i Odense 1534; sårades i slaget vid Øksnebjerg i juni 1535 och dog kort därefter.

⁴ Johannes Magnus f. 1488; borgarson fr. Linköping; kanik i Skara och Linköping; studier i Louvain, Köln, Perugia; ombud för Sten Sture (1926) i Rom. Död i Rom 1544.

⁵ S. *Kjöllerström*, Kräkla och mitra, s. 15.

⁶ *Ibm* s. 18.

kungen ansett det vara ett alltför utmanande steg att låta honom bli ärkebiskop. All sannolikhet talar nämligen för att det är kungens önskningar som varit avgörande för utgången av valet.⁷ Bland prästerna lär väl Laurentius Petri knappast ha varit särskilt känd efter att blott några år ha verkat i Uppsala efter sin hemkomst från Wittenberg.

Strax efter valet av ärkebiskop vigdes den 27 augusti 1531 de båda electi till Skara och Växjö, Sven Jacobi och Johannes Boetii. Före vigningen hade Petrus Magni i Västerås, som förrättade vigningen, och biskop Magnus Sommar i Strängnäs uppsatt och underskrivit en protest, enligt vilken de var tvingade att utföra vigningen varför denna vore olaglig och ogiltig. De båda electi i sin tur gjorde en högtidlig förklaring, i vilken de lovade att söka påvens stadfästelse så snart detta kunde ske.

Det är uppenbart, att Laurentius Petris vigning har skett under samma hemliga protest från de deltagande biskoparna. Lika uppenbart är, att Laurentius Petri inte avgivit något löfte om att söka påvens konfirmation. Sverige hade för första gången fått en biskop för vilken påvens bekräftelse var totalt likgiltig, ja, en belastning.

Att det här var fråga om en ärkebiskop av annat slag än tidigare, skulle snart visa sig också på annat sätt. Sedan gammalt intog ärkebiskopen den främsta platsen i rikets råd näst konungen. Under de föregående århundradena hade ärkebiskoparna också med växlande framgång blandat sig i kampen om den världsliga makten. En biskop av denna typ var en styggelse för reformatörerna.

Biskoparnas tjänst var liksom alla prästers att vara Guds ords tjänare. De skulle handha det andliga regementet och inte "mänga sig in i" det världsliga regementet. I en kommentar till Västerås' recess och ordinantia utvecklade den nye ärkebiskopen sin syn på förhållandet mellan de båda regementena.⁸ Själv visade han i praktiken att han menade allvar med sin syn på biskoparnas ämbete, då han använde de medel som konungen anslagit för en livvakt åt honom till att i stället betala underhållet för fattiga studenter.

Vem var den efter vårt — om än ej efter samtidens — sätt att se unge man som blivit vald och vigd till ärkebiskop för att två dagar därefter förrätta Gustav Vasas och Katarinas vigsel och därefter drottningens kröning? Vi vet förvånansvärt litet om hans tidigare öden. Han var född 1499, sex år senare än sin bror Olavus. Fadern var smedmästare i Örebro. Om hans studier vet vi ingenting bestämt före år 1527, då hans namn möter bland studenter som fått anslag av konungen till studier vid bl.a. Wittenbergs universitet. När han kommit tillbaka till Sverige vet vi inte, men vid återkomsten blev han skolmästare i Uppsala

⁷ Ibm s. 18 ff.

⁸ En förklaring och Uttydelse på Westeråhrs Recess . . . tryckt i Handlingar rörande Sveriges inre förhållanden under Konung Gustaf I, 1. Kungens och biskopens ämbete säges där båda vara av Gud och "Skriften gillar dem båda". "Så kan dock Biskops ämbete drivas och fullgöras med mindre bekostning än Konungs ämbetet ty Biskopsämbetet drives med Guds ord och icke med välde." (s. 72) Biskoparna slipper enligt den nya ordningen att vara upptagna av världsliga omsorger medan de förr var världsliga furstar som bry sig med hovfolk o. dyl. medan de försummade sitt rätta ämbete "som är att de skall vara tjänare i Guds ord". (s. 73)

och sannolikt medlem av domkapitlet. Man kan endast hoppas att framtida forskningar skall kunna kasta mer ljus över dessa dunkla år.

För Gustav Vasa har givetvis den lutherska synen på biskoparnas ställning varit utomordentligt tilltalande. Det gällde för honom att i kamp med kyrkan och olika världsliga stormän hävda sin överhöghet över riket. En lära som betonade kyrkans andliga uppgifter och herravälde och biskoparna som tillämpade den måste ha tett sig som en önskedröm för honom. Men om Gustav trott sig i Laurentius Petri få en villig medlöpare i allt vad han företog sig, så hade han misstagit sig. Förvisso var Laurentius lutherskt lojal mot överheten under hela sin verksamhetstid. Men talet om de båda regementena innebar också att det ställdes krav på konung och överhet. Likaväl som varje annan människa var konungen underställd Guds ord både till dom och till upprättelse. Hur obekvämt detta kunde bli för Gustav Vasa skulle ofta visa sig. Mest bekant är hans reaktion mot att Olavus Petri gisslat den utbredda vanan att använda grova svordomar och eder, men även Laurentius Petri påmindes om att prästerna inte skulle hugga på överhetens sköld utan i stället mana folket till lydnad och underdånighet för överheten.

Läran om de båda regementena innebar också att det världsliga regementet skulle tillse att det andliga kunde utövas inte endast genom att skapa lugn och ordning utan även genom att ställa nödiga resurser till förfogande. Det var visserligen rätt att kyrkan inte skulle vara överhopad med gods och rikedomar

och inte skulle uppträda med ståt och prakt. Men överheten hade plikt att tillse att gudstjänsten kunde firas, undervisning pågå, fattiga och sjuka tas om hand och vårdas. När detta påpekades av ärkebiskopen, tilltalade det inte Gustav Vasa, som gärna såg att rikedomarna växte i Eskils gemak.

*

Från ärkebiskopsvigningen 1531 flyttar vi oss fem år framåt i tiden till den 1 och 2 oktober 1536. Åter var det aktuellt med kungligt bröllop och kröning. Drottning Katarina hade i september 1535 avlidit, blott tjugotvå år gammal. Nu stod Gustav Vasa i färd med att äkta en svenska, Margareta Leijonhufvud. I samband med kröningen samlades ärkebiskopen, biskopar och präster till ett kyrkomöte i Uppsala. Efter kröningen förrättade Laurentius Petri också vigning av de båda electi till Västerås och Strängnäs, Henricus Johannis och Botvidus Sunoni. Detta skulle f.ö. komma att bli den sista biskopsvigning som Laurentius Petri förrättade enligt professor Sven Kjällerströms förmodan.⁹

Händelserna i Uppsala var utomordentligt betydelsefulla. Samtliga biskopar i Svealand var nu lutherska. De beslut som fattades vid kyrkomötet gick också helt i luthersk favör. För det första ålades prästerskapet att "utan all försummelse predika Guds heliga evangelium". För det andra beslöts att svensk mässa skulle firas i domkyrkorna och "i de landskyrkor där detta lämpligen kunde ske". För det tredje påbjöds att den svenska handboken skulle följas vid dop,

⁹ S. Kjällerström, *Kräkla och mitra*, s. 23.

vigslar och andra förrättningar. Och för det fjärde upphävdes celibattvånget genom att det bestämdes att otuktiga präster, d.v.s. i detta sammanhang närmast "sammanboende" präster, antingen skulle ingå äktenskap eller varnas, avsättas och slutligen exkommuniceras. Genom detta beslut hade Laurentius Petri och reformatorerna vunnit en avgörande seger. Den svenska kyrkan framstod nu som klart evangelisk.¹⁰

Det är skäl att lägga märke till att detta ingalunda var någonting självklart. Laurentius Petri hade efter sin biskopsvigning haft att kämpa med stora svårigheter. Varken ledningen av stiftet eller av den svenska kyrkan tillföll honom i kraft av hans ställning. Inom stiftet mötte han starkt motstånd bl.a. från domkapitlet, som också vände sig till den reformistiske biskop Sven Jacobi i Skara för att få stöd, vilket gav anledning till en amper brevväxling mellan de båda.

Också hos konungen hade reformatorerna råkat i misskredit under 1530-talet. Laurentius Andreae hade ersatts av Olavus Petri som kansler 1531 och kom sedan alltmer i bakgrunden. Redan våren 1533 fick Olavus i sin tur lämna kanslersposten. På hösten samma år ingick kungen en "förening" med ärkebiskopen, där han bl.a. förbehöll sig rätten att tillfrågas vid tillsättningen av präster i de större församlingarna samt befallde ärkebiskopen att inte företa "någon reformacio" utan med konungens tillstånd. I stället fick en av reformkatolikerna biskop Sven Jacobi ett betydande inflytande. Överhuvudtaget var utsikterna ljusa för reformkatolikerna under trycket av de utrikespolitiska händelser som går under

namnet grevefejden. Gustav Vasa såg också med yttersta betänksamhet på de radikala protestanternas samhällsostörtande verksamhet i Tyskland, som under grevefejden genom Lübeck hotade hans egen existens.

Situationen var alltså radikalt förändrad 1536. Lübecks välde var brutet genom nederlaget i grevefejden. Gustav Vasas relationer till de evangeliska furstarna i Tyskland hade förbättrats. Och i Sverige kunde de evangeliska slutgiltigt ta ledningen med kungens goda minne, om än inte med hans formella godkännande av besluten i Uppsala.

Uppsala-besluten fullföljdes omedelbart av reformatorerna. Ny upplaga av den svenska mässan utkom året därpå likaså av Olavus Petris "En liten postilla". Redan 1536 hade en ny och utvidgad upplaga av "Svenska sånger eller visor" utkommit. Vidare trycktes översättningen av Luthers Lilla katekes och en översättning av Urbanus Rhegius uppbyggelsebok "Sielenes tröst och läkedom". Laurentius Petri gick året därpå, alltså 1538, till skarpt angrepp mot användningen av vigvatten och andra vidskepliga romerska bruk, som han menade stod i strid både med Skriften och skapelseordningen.¹¹

•

De evangeliska hade alltså vunnit seger i Sverige. Detta betydde emellertid inte, att Laurentius Petri i fortsättningen utan hinder kunde arbeta på att bygga upp rätta kristna församlingar i vårt

¹⁰ S. *Kjöllerström*, De kyrkliga förhandlingarna i Uppsala 1536, i STK 1936, s. 236 ff.

¹¹ *Ibm* s. 240.

land. Nästa datum som vi väljer att stan-
na inför är nyåret 1540. Konungen hade
låtit sammankalla en herredag i Örebro.
Under denna ställdes två av reformato-
rerna, Olavus Petri och Laurentius And-
reae, inför rätta på nyårsaftonen ankla-
gade för högförräderi och den 2 januari
1540 dömdes de båda till döden, att av-
rättas med svärd om konungen ej funne
för gott att benåda dem. Huvudankla-
gelsen gällde, att de båda känt till den
sammansvärjning mot Gustav Vasa som
redan 1536 blivit avslöjad i Stockholm
utan att underrätta honom. Dessutom
överhöljdes de båda med beskyllningar
för att ha lockat konungen in på farliga
vägar och svikit honom under svårighe-
terna, allt under det de genom sina pre-
dikningar väckt oro hos folket och upp-
eggat det mot konungen. Till domarna i
målet hörde Olavus' egen bror, Lauren-
tius, jämte biskoparna i Strängnäs och
Västerås.

Jag skall här inte fördjupa mig i dis-
kussionen om skuldfrågan och innebör-
den i de dramatiska händelserna.¹² Så
mycket är väl klart som att det funnits
en kärna av sanning i anklagelserna vad
gäller de bådas kändedom om samman-
svärjningen. Men detta har alltså inte
föranlett någon åtgärd förrän fyra år ef-
ter det att upprorsmännen upptäckts och
straffats! Som bekant benådades de bå-
da dömda och fick i stället erlägga en
stor lösensumma, som för Olavus' del
betalades av Stockholms stad men som
lär ha kostat Laurentius Andreae hela
hans förmögenhet.

Två ting visar emellertid domen i Öre-
bro utomordentligt tydligt, dels konung-
ens nya kyrkopolitik, dels de osäkra rätts-

förhållanden som reformatörerna hade
att arbeta under. Vi glömmer lätt, att
förhållandena i det senare hänseendet
var helt annorlunda i vårt land på 1500-
talet än i våra dagar.

Besluten och händelserna i Örebro vid
årsskiftet 1539—1540 innebar en reaktion
mot det tidigare reformationsverket i
Sverige, men inte i romersk riktning. Re-
formationen proklamerades tvärtom of-
fentligt och öppet. Men sättet för dess
genomförande var nu helt annorlunda.
Konungen, som så ofta varnat reforma-
törerna och inte minst ärkebiskopen för
att vidtaga alltför snabba förändringar,
deklarerade nu av sin ”kungliga makt,
våld och fullkomlighet”, att en fullstän-
dig reformation i lära och ceremonier
skulle äga rum. Detta var det nya. Kung-
en hade mött en syn på förhållandet
mellan konung och kyrka som tilltalade
honom än mer än de svenska reformato-
rernas tal om andligt och världsligt re-
gemente och det var talet om den abso-
luta furstemakten. Nya rådgivare hade
kommit in i landet, främst bland dessa
var äventyraren Konrad von Pyhy, som
blivit konungens kansler och med fram-
gång lancerade dessa idéer hos Gustav
Vasa. På det kyrkliga området kom de
att genomföras av den försiktigare pom-
merske adelsmannen och Melanchthon-
lärjungen Georg Norman.

Den nya synen på furstemakten fast-
slogs i Örebro genom att Sverige prokla-
merades som arvrike varvid de närva-
rande riksråden och biskoparna fick av-

¹² Se härom och till hela detta avsnitt *R. Mur-
ray, Olavus Petri, 1952, s. 104 ff, samt I. Sva-
lenius, Gustav Vasa, 2 uppl. 1963, s. 181 ff och
där anförd litt.*

lägga evig trohetsed till "sin allernådigste arvkonung och hans konungsliga och furstliga livsarvherar" knäfallande och med handen på det blottade konungsliga svärdet samt bekräfta eden genom den heliga nattvarden som ett sannfärdigt och beständigt tecken.

Domen över de båda reformatorerna gav uttryck åt samma självhärliga inställning. Det var inte längre fråga om att reformationen skulle framspringa ur Guds ord som pånytt kommit i dagen, genom predikan, undervisning och rätt gudstjänst. Det var heller inte fråga om att överheten, det världsliga regementet, skulle tillse att det andliga kunde fungera. Utan nu var det konungen som på grund av sin ställning suveränt bestämde över både andligt och världsligt så, som Gustav Vasa låtit proklamera i ett patent till allmogen i Uppland: "Så framt I viljen undfly vårt svåra straff och vrede, skolen I vara vårt konungsliga bud lydiga både uti världsliga saker så ock uti religionen, och göra allenast vad Vi eder genom våra kungliga föreskrifter både i andliga och världsliga saker föreskriva."

Laurentius Petri drabbades inte själv av utrensningen i Örebro. Men han tvingades till det nesliga ödet att sitta med i domstolen, som skulle röja de gamla reformatorerna ur vägen. Han hade även tidigare råkat i konflikt med kanslern Pyhy, då denne lagt beslag på ett hus i Uppsala som tillhört domkapitlet som prebende. Från konungen kom då på våren 1539 ett skarpt brev till ärkebiskopen med de grövsta beskyllningar. Laurentius Petri skulle mer ha bekymrat sig om mässor än predikan. Predikanter saknades och felet var i vart

fall inte kungens. De predikanter som fanns skriade mot överheten och talade om tyranner och omilt herrskap i stället för att predika lydnad och hörsamhet gentemot överheten. Hädanefter skulle därför allt som trycktes först vara granskad och godkänt av konungen. Ärkebiskopens klagan över indragna prebenden hade också väckt kungens misshag: "Men vi förmärka väl, var I spelen efter, nämlig att I velen gärna klippa fåren och nyttja ullen. Men vakta hjorden, det veta vi icke!" Men fortsätter kungen "predikanter skolen I vara, icke herrar!" Det skulle inte bli tal om att biskoparna åter skulle "få svärdet igen". Vilket sällsamt tal måste inte detta ha varit för ärkebiskopen som hela sin ämbets-tid visat, att han ville vara Guds ords tjänare och inte någon kyrkofurste!

Vid samma tid som Örebro-mötet organiserades den nya statskyrkan. Konungens makt över kyrkan skulle utövas av en superintendent, Georg Norman, som vid sin sida skulle ha en adjunkt. Stiftens skulle hädanefter styras av två präster, som kallades seniorer och som vid sin sida eller kanske snarare som sin överordnade skulle ha en lekman som kungens representant med titeln konsekvator.

Norman och hans adjunkt började sin verksamhet med en visitationsresa i Värmland och Västergötland på våren 1540. Den nya kyrkostyrelsen skulle dock aldrig komma att fungera annat än i Götalandsstiften. Visitationerna med sina konfiskationer av kyrksilver o.a. väckte liksom den nya ordningen folkets missnöje. Därigenom blev de bidragande faktorer till uppkomsten av det farligaste

uppror som Gustav Vasa hade att bekämpa, nämligen Dackefejden 1542–1543. Den nye superintendenten måste också användas i andra värv och sändes 1541 med bl.a. Pyhy i en utrikes beskickning.

Liksom hela den s.k. tyska perioden blev den fursteabsolutistiska kyrkan en episod. Gustav Vasa anknöt åter till de svenska reformatörerna. Laurentius Petri kunde fortsätta sitt arbete på att bygga upp den svenska kyrkan efter de principer, som han framlagt redan i förklaringen till Västerås recess och ordinantia. Men det skulle aldrig lyckas honom att få en kyrkoordning formligen godtagen av konungen under Gustav Vasas tid. Denne kunde aldrig övervinna sin f.ö. ganska naturliga misstro till allt vad biskopar hette. Laurentius Petri fick också personligen gång efter annan känna på denna misstänksamhet, som väl även var en av de främsta anledningarna till att konungen från 1554 lät dela de gamla stiftet. I de nya områdena utnämnde han kyrkoherden i den förnämsta staden till s.k. ordinarius. År 1557 hade stiftens antal vuxit från sju till femton. Denna åtgärd, som hade många praktiska fördelar, minskade de gamla biskoparnas inflytande högst betydligt.

*

Även under dessa krisår hade det ”normala” arbetet som syftade till att skapa en evangelisk kyrka trots allt fortsatt. Det finns därför anledning att i valet av viktiga år och data i Laurentius Petris liv också stanna inför de två följande åren 1541 och 1542. Under 1530-talet hade arbetet på översättningen av hela Bibeln fortgått och flera av de gammal-

testamentliga böckerna bl.a. Psaltaren hade blivit tryckta 1536. Detta översättningsarbete och revideringen av 1526 års översättning av Nya testamentet fullföljdes nu. Sannolikt redan under år 1539 började tryckningen av den första helbibeln på svenska. År 1541 förelåg den färdig.

Det var i alla hänseenden ett storverk som därmed slutförts. Säkert har flera medverkat i översättningsarbetet, men forskarna är tämligen överens om att det framförallt är Laurentius Petri som burit ansvaret och satt sin prägel på den slutliga översättningen.¹³ Denna har ofta prisats för sin enkelhet och skönhet samt för sin stora betydelse för svenska språkets utveckling. Somliga forskare har i Laurentius Petri velat se ”Sveriges förste medvetet och konsekvent arbetande språksträvar”, som medvetet utrensat germanismer och danismer till förmån för ett arkaiserande svenskt språkbruk.¹⁴ Andra har förnekat att något sådant romantiskt språkideal skulle framträda i 1541 års bibel och menar att Laurentius Petri framförallt strävat efter ett allmänbegripligt språk med nära anknytning till talspråket, på samma sätt som Luther gjort i Tyskland.¹⁵ Den senare tolkningen förefaller att vara den rimligaste och den som ligger i linje med Laurentius Petri strävan i hela sin verksamhet att föra Guds ord och därmed saligheten ut till människorna.

¹³ Forskningsöversikt av N. Söderlind i Ny kyrklig tidskrift 1941, s. 6 ff.

¹⁴ Ibm s. 31. Se även N. Lindqvist, Inledning till Nya testamentet i Gustav Vasas bibel, 1941.

¹⁵ G. Sjögren, Om språket i de svenska bibelöversättningarna 1526–1541, 1949, s. 104–109, 146 f.

Den nya bibeln var inte avsedd att bli en folkbok som man stundom med felaktigt historiskt perspektiv framställt saken. Men avsikten var att varje kyrka och församling skulle förses med en bibel, där den genom predikan och olika gudstjänster skulle nå ut till folket. Vilken betydelse bibelöversättningsarbetet haft för Laurentius Petri framgår av att han inte upphörde därmed, då det stora målet var uppnått 1541. År 1560 utkom en ny översättning av Psaltaren, som tämligen säkert har verkställts av Laurentius Petri och i ganska stor utsträckning skiljer sig från 1541 års bl.a. genom att oftare bygga direkt på den hebreiska texten.¹⁶ Under 1560-talet följdes den av flera andra reviderade gammaltestamentliga böcker.

År 1541 är ett av de största åren i Laurentius Petris liv. Men det finns anledning att stanna också inför året därpå. Till 1542 daterar nämligen ärkebiskopen sin "Dialogus Om then förvandling som medh Messone skedde / tå Ewangeliem j vår tijdh först vthi liwset vpkom", vilken är hans principiellt betydelsefullaste uppgörelse med den romerska kyrkan i den centrala frågan om mässan och nattvarden. Den trycktes visserligen först 1587 i Wittenberg genom försorg av Laurentius Petris svärson Abraham Angermannus, men är en av de viktigaste skrifterna för kännedomen om Laurentius Petris teologi. Boken är som titeln säger uppbyggd som en dialog mellan Simon, som representerar den romerska uppfattningen, och Petrus, som framför Laurentius Petris egna åsikter. Laurentius Petri var f.ö. den förste här i Sverige som använde den i Tyskland vid

denna tid synnerligen populära dialogformen. Hela skriften handlar om mässan men är uppdelad i fyra olika samtal. Den första dialogen behandlar den romerska mässans uppbyggnad och ålder. Laurentius Petri tillbakavisar i den bestämt tanken, att den romerska mässan skulle vara den enda rätta mässan, ja, förnekar att den överhuvudtaget kan kallas en rätt mässa. Han ger en översikt över mässans och särskilt mässkanons framväxt och visar, att den är en sen produkt som på väsentliga punkter skiljer sig från den nattvard som Kristus instiftade. Långtifrån att man skulle vara tvungen att använda den romerska mässan och dess ceremonier och formler, så visade de olika formuleringarna i nattvardsberättelserna att Kristus inte förpliktat de kristna att fira nattvard på alldeles samma sätt som han själv gjort. För sin egen del var emellertid Laurentius Petri övertygad om att man så nära som möjligt skulle hålla sig till de bibliska uttryckssätten. Inte därför att ord och stavelser i och för sig hade något att betyda, utan därför att inga ord gärna kunde bättre uttrycka saken än de som Jesus själv begagnat.

I skarpa ordalag avvisar Laurentius Petri också tanken att den romerska mässan med sina ceremonier skulle göra innebörden i nattvarden klarare och även utgöra en bildlig framställning av Kristi lidande och död. I stället för att förtydliga fördunklar dessa ceremonier som Laurentius Petri betecknar som "en fåfeng och olämplig fastelauen" eller gyc-

¹⁶ J. Lindblom, Psaltaren 1560, i LUÅ N.F. Avd. 1. Bd 38:6, s. 26–32.

kelspel, som f.ö. varken präst eller församling begriper.

I den andra dialogen ägnar Laurentius Petri stort utrymme åt att uppvisa det felaktiga i att mässan firas på latin i stället för på folkspråket. Vi har i nutiden blivit så vana vid att folkspråket användes i gudstjänsten, att vi har svårt för att bli varse hur principiellt viktigt detta krav är. Ett exempel härpå är, att man kunnat jämföra medeltidens och reformationstidens bibelanvändning med varandra kvantitativt utan att observera att synen på bibelordets funktion i de båda fallen är radikalt olika, vilket framträder just i kravet på att texterna skulle läsas på svenska.¹⁷

Laurentius Petri vederlägger först en rad argument för att vissa språk och då främst latinet skulle vara heliga och gudomliga. Principiellt är för honom alla språk likvärdiga. Men han avvisar också alla traditions- och lämplighetsskäl för att latinet skulle användas i stället för svenska. Visserligen kan latinet givetvis användas där flera är samlade som förstår eller skall lära sig detta språk. Men där folket är med, måste man använda ett språk som det förstår. Det räcker inte med att man predikar på svenska, utan hela mässan är en förkunnelse och därför måste den förstås. Alldeles särskilt gäller det om instiftelseorden.

Laurentius Petri kritiserar härunder inte tanken på en vigning eller konsekration i nattvarden. Tvärtom talar han alldeles självfallet om en sådan och kallar dels instiftelseorden som helhet, dels orden "detta är min lekamen" och "detta är mitt blod" för vigningsord eller konsekurationsord. Likaså talar han utan tve-

kan om förvandling. Innebörden i dessa termer är dock ingalunda densamma som den romerska. Laurentius Petri kan inte nog understryka att vigningsorden är en predikan. De är kungörelseord som skall ljuda ut i församlingen för att klargöra vad det är som sker. De är inte ord ämnade att mumlas över elementen utan att ropas ut bland folket. Laurentius Petris uppfattning står här i skarpaste kontrast till den romerska synen på konsekrationen.

Konsekurationsorden är alltså inte för Laurentius Petri ett ord för elementen utan ett ord för tron. Men detta betyder inte att de skulle vara tomma ord. Vad orden säger sker verkligen, ty de är Kristi ord. I en senare skrift bestämmer Laurentius Petri därför konsekrationen på följande sätt: Det är "att Kristus genom välsignelseorden som kyrkotjänaren förtäljer och församlingen hör och med tron samtycker . . . bereder oss denna dyrbara spisen och drycken".¹⁸ Det Gud talar genom sin tjänare, det gör han också.

Laurentius Petri kritiserar alltså inte talet om vigning och konsekration, men han menar, att de i den romerska kyrkan fått en falsk innebörd. Ordet är till för att tros av människor, men fördenskull måste det förstås. Därför kan han t.o.m. fälla den radikala domen över den latinska mässan, att den berövat folket sakramentet, därför att språket varit obegripligt.

Den tredje och kortaste dialogen ägnar Laurentius Petri åt att visa vad som för honom är alldeles självklart, nämligen

¹⁷ H. Johansson, *Bibel och liturgi*, 1953.

¹⁸ 1562 års Dialog, bl C iij b.

gen att också lekmännen skall få del av kalken. Helt annat intresse och arbete nedlägger han på den sista och största dialogen, där han går till angrepp på den centrala romerska läran om mäss-offret. Först genomgås och avvisas skäl som brukade anföras ur Skriften och traditionen. Det är för honom uppenbart, att det blott finns ett syndoffer i egentlig mening, Kristi offer på korset. Varje tal om ett fortsatt offer, om än inte reallt utan sakramentalt eller för dagliga synder eller hur man nu skulle vilja uttrycka det, strider mot Skriftens klara utsaga, att Kristus fullbordat sitt verk en gång för alla. Inte ens tanken att Kristi försoning som han förvärvat genom sin död skulle komma oss till del genom mäss-offret, kan Laurentius Petri acceptera. Nattvarden är en gåva inte ett offer. Men offra och utdela är varandras diametrala motsatser. Mässoffret är en styggelse, en ohygglig förvanskning av nattvarden. Av Guds gåva har människan gjort ett offer, varmed hon vill köpslå med Gud.

Vi kan inte här fortsätta att fördjupa oss i Laurentius Petris nattvardslära.¹⁹ Låt mig blott konstatera, att Laurentius Petri här arbetat sig fram till en av de djupast liggande motsatserna mellan romerskt och lutherskt. Så som han här och i sina senare skrifter mot Rom — från början av 1570-talet, då Rom åter blev hans huvudmotståndare — utför sin kritik drabbar den mässan som med sitt offer utgör centrum i fromhetslivet, det romerska prästerskapet vars främsta uppgift är att förrätta detta offer och tanken på meritum som är den genomgående principen i den romerska teologin.

*

Vid valet av nästa datum i Laurentius Petris liv måste vi göra ett jättekliv framåt inte mindre än tjugo år från 1541 och 1542 till 1561 och 1562. Inte så som om de mellanliggande åren skulle ligga tomma och händelselösa. En del av Laurentius Petris verksamhet under dessa år har jag redan försökt att antyda, arbetet på en kyrkoordning och utfärdandet av delstatuter, bibelöversättningen, det ständigt fortgående arbetet med gudstjänsten. Härtill kan läggas att ärkebiskopen utkom med en postilla översatt från tyskan 1555 och med vår första nykterhetskrift, "Emoot dryckenskap", 1557. Överhuvudtaget dominerade han helt det svenska boktrycket under detta årtionde, sedan brodern Olavus och de andra stora gestalterna från reformationens första årtionden, Laurentius Andreae, Georg Norman och reformisten Sven Jacobi gått bort under åren 1552—1554.

Det är dock först 1561 som det inträffar något som visar oss Laurentius Petri i en väsentligen ny situation. År 1560 hade Gustav Vasa gått ur tiden. Vi är vana att tänka oss honom som en mycket gammal man vid hans bortgång, och efter 1500-talets sätt att se var hans ålder inte ringa, sextiofyra år. Men den blott tre år yngre ärkebiskopen var vid denna tid i full verksamhet på ett sådant sätt att den eminenta kennaren av tiden professor Sven Kjällerström betecknat 1560-talet som Laurentius Petris stora årtionde.²⁰ Men nu till åren 1561 och 1562.

Strax efter Erik XIV:s trontillträde ha-

¹⁹ Om denna se min avh. Laurentius Petris nattvardsuppfattning, 1964.

²⁰ S. *Kjällerström*, Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV, 1935, s. 49.

de Laurentius Petri färdigt sitt fullständiga förslag till kyrkoordning. Vid en riksdag i Stockholm 1562 överlämnade ärkebiskopen förslaget till konungen, som nådigt tog emot det. Det skulle emellertid visa sig att Erik ingalunda var böjd att acceptera förslaget. Han önskade i själva verket en vida mer långtgående utrensning av vad han uppfattade som katolska rester. Vid riksdagen framställde kungen också en rad frågor rörande nattvarden, på vilka Laurentius Petri utarbetade ett svar "Korth bekienelse om några artiklar wors Herres Jesu Christi nattwardh anrörandes". De beslut som fattades vid riksdagen av prästerskapet kom dock på många sätt att gå ärkebiskopen emot. Han hade här ställts inför nya motståndare, lutheraner av en betydligt radikalare färgning än han själv var.

Efter riksdagen tog Laurentius Petri omedelbart upp kampen. Beträffande exorcismen i dopet översatte han på sitt fria sätt en skrift av tysken Justus Menius, i vilken denna ceremoni försvarades såsom fri och nyttig. Sin nattvardsuppfattning fick han åter anledning att utveckla i en ny dialog "Om wors Herras Jesu Christi nattward anrörandes, Dialogus", som trycktes på hösten 1562. De båda samtalande är denna gång Christophorus, som representerar Laurentius Petri själv, och Georgius, som utan att själv dela de lutherska radikalernas nattvardsuppfattning likväl framför deras åsikter. Laurentius Petri har här att kämpa mot motståndare som inte kunde uppfatta den radikala skillnaden mellan hans och den romerska synen på nattvarden. Själva var de närmast representanter för

en melanchthonsk nattvardslära. Framförallt vände de sig mot en lära om Kristi närvaro i nattvarden, vilken de fattade som en rumslig inneslutning av Kristus i elementen och vars konsekvenser var elevation och adoration.

Laurentius Petri förklarar i Dialogen att han behandlar dessa frågor endast därför att han är tvungen till det. Bäst är det nämligen att tiga om sådana höga ting. Med stor kraft slår han sedan fast, att Kristi ord inte kan lämna oss i tvivelsmål om hur det förhåller sig med hans närvaro i nattvarden. I bröd och vin ger oss Kristus sin lekamen och sitt blod fastän på ett för oss fullständigt ofattbart sätt. Elevationen försvarar han lidelsefullt som en fri och tillätlig ceremoni, fastän han själv gärna kunde se att den blev bortlagd omedelbart.²¹ Adorationen slutligen anser han vara oundgängligen nödvändig men klargör upprepade gånger, att den rätta adorationen består i en vördnad för sakramentet som framförallt visar sig i dess rätta bruk, så att man äter och dricker, tackar och lovar under bön för sig själv och hela kristenheten för att älska och hjälpa sin nästa och avsäga sig djävulen, synden och allt det ont är. Däremot består den inte i "knäböjning, vaxbrännande, rökelse, med klockbuller, med gyllene kalkar, patener och annat slikt".

²¹ L. P. citerar med förkärlek några ord av Luther om elevationen som han delvis omformar: "Ho som helst sakramentet upphöjer tvingad av samvetet likavist som han om ens måste upphöjat, densamme är en jude. Tvärtom den som därtill vill tvinga att man det ingalund upphöja skall, lika som slikt det är icke upphöjat vore av nödene, han är en hedning. Men den som det upphöjer eller icke upphöjer utav ett fritt samvet efter som honom självom tackes, han är en kristen." Dialog 1562, bl E vj.

Dialogen av år 1562 väckte i sin tur Eriks tidigare lärare, fransmannen Dionysius Beurraeus till häftigt motstånd. Som kalvinist reagerade han våldsamt på ärkebiskopens skrift, i vilken han tyckte sig finna hela den papistiska villfarelsen. Laurentius Petris svar blev inte mindre fränt emot, som han sade, en fräckhet som ängsligt frågar efter fysikens lagar men inte drar sig för att angripa de gudomliga mysterier inför vilka själva änglarna bävar. Gentemot den kalvinska nattvardsläran utvecklade Laurentius Petri i denna och en rad följande skrifter den lutherska läran om manducatio oralis et impiorum, om Kristi lekamens och blods oskiljaktiga förening med brödet och vinet i nattvarden, men också hur denna närvaro innebär att Kristus hel och hållen är närvarande och giver sig åt de sina.

Såväl mot de lutherska radikalerna som mot kalvinisterna lyckades Laurentius Petri att driva sin linje igenom. Resultatet av striderna blev därför, att han mer än någonsin framstod som den svenska kyrkans ledare och auktoritet.

*

Från 1560-talets strider tar vi ännu ett stort steg framåt till den sista anhalten åren 1571 och 1572. År 1571 fick Laurentius Petri äntligen se den kyrkoordning, på vilken han arbetat under hela sin verksamhetstid utkomma av trycket och på ett kyrkomöte 1572 uttalade man sitt gillande av densamma. Med all rätt kan man i den se en sammanfattning av Laurentius Petris livsverk, som vid Uppsala möte 1593 fick en ganska enastående värdering i det man där hänvisade till "den religion, som uti salig och hög-

lovig hos Gudi i åminnelse konung Gustavs siste regements och salig ärkebiskop Lars Petri Nericiani den äldres livstid både i lärdom och kyrkseder här i riket hållit och igenom den präntade kyrkoordning i trycket utgången anno 72 är samtyckt och bejakad bliven".

Fastställandet av 1571 års kyrkoordning hade möjliggjorts genom det dramatiska tronskiftet 1568–1569, då Erik XIV:s bröder gjort uppror mot den vansinnige konungen och Johan blivit utropad och krönt till hans efterträdare. Laurentius Petri hade vid dessa händelser försatts i en mycket svår situation och hans ställningstaganden har ofta diskuterats och kritiserats utifrån hans principiella syn på förhållandet mellan konung och folk. Här skall jag inte försöka mig på någon värdering av dessa händelser och Laurentius Petris uppträdande. Låt mig blott konstatera att det var fråga om att ha en vansinnig människa på tronen och inpå livet och inte blott att teoretisera om den rätta statsuppfattningen.

Den nye kungen, Johan III, hade alltså visat sig villig att acceptera Laurentius Petris förslag till kyrkoordning. Detta skedde dock först sedan han granskat det och gjort tillägg och ändringar. Särskilt ett av tilläggen pekade på ett ödesdigert sätt framåt mot kommande stridigheter. Det är kyrkoordningens slutrader, där det efter Johans ingripande påpekas, att man visserligen beflitat sig om att ta med alla nödortfuga stycken, men att det trots det kunde tänkas att några sådana fattades, vilka i så fall med tiden kunde bli tillagda. De orden öppnade vägen för Johans egna insatser,

blott Laurentius Petri gått ur tiden och inte längre med sin enorma auktoritet kunde stå hindrande i vägen. De inledande hårda skärmytslingarna fick den gamle ärkebiskopen uppleva, men från själva huvudkampen förskonades han genom sin död den 26 oktober 1573.

I 1571 års kyrkoordning kodifieras den medelväg som Laurentius Petri hela sitt liv verkat för. Å ena sidan gällde det att utrensa den romerska vidskepelsen och villoläran, allt det som fördunklade och hindrade Guds ord. Å andra sidan fick man fördenskull inte hamna i en lika felaktig motsats, där en mängd i och för sig fria och acceptabla, ja, goda och nyttiga ting fördömdes som helt förkastliga.

Det gällde att bevara den sanna kristna friheten, som var bestämd av det enda stora intresset att evangeliet och därmed saligheten verkligen genom tjänliga medel skulle föras ut till folket. Såsom Laurentius Petri själv uttrycker det i förordet till den viktiga skriften "Om kyrkio stadgar och ceremonier" 1566: "Vad till saligheten hör, är väl alltid i Skriften, men det är icke för den skull strax hos oss utan man måste dädan hämtat, vilket ingalunda ske kan utan någor synnerlig bekvämlig medel och hjälprede." Åt den uppgiften hade Laurentius Petri vigtt sitt liv och den präglade inte endast gärningen utan också mannen.

Bo Ahlberg

Ett gradualefragment från Burs

I Gotlands Fornsals samlingar befinner sig ett pergamentblad från Burs kyrka (inv. nr B 927), överlämnat till museet 1892.

Bladet torde en tid ha använts som pärmomslag. Det är oregelbundet avskuret nedåt och har genom flera veck varit vikt till formatet 10 × 17 cm. I ett par veck finnes hål.

Fragmentets bredd är maximalt 34,2 cm, dess största höjd 31,4 cm. Skriften, i två spalter av 9–9,5 cm:s bredd, utgöres av fyra notlinjer i rött med noter och underliggande text i svart. Varje spalt omfattar 7–8 notsystem. Det ursprungliga antalet torde ha varit 10. Yttre marginalen är 7–7,5 cm, inre marginalen 4–4,5.

Notsystemens höjd är ungefär 1,5 cm. Notskriften är kvadratnotation, sorgfälligt lagd. De traditionella grupp-tecknen förekommer ograverade. Däremot förekommer inte punctum, liksom ej heller custoder. Ordavdelningsstreck saknas, utom i enstaka fall.

Textens anfangar är målade i rött och grönt. Skriften är en gotisk minuskel med drag av textura. Fragmentet torde därför, med breda marginaler åt ömse håll, kunna dateras till omkring år 1400¹.

Bladet saknar paginering. På versosidan är angivet GF:s signum jämte siffran 230, den senare bladets nummer i J.

Roosval: Medeltida konst i Gotlands Fornsal (1925).

Bladets innehåll utgöres av verser ur två medeltida sekvenser, Ave preclara maris stella och Stella solem preter morem. Det synes således ha tillhört ett medeltida graduale eller sekventionarium.

Den förra av dessa sekvenser är välkänd. Den återfinnes i en rad svenska källor, tryckta och otryckta.² Texten anses författad vid mitten av tusentalet av Hermannus Contractus eller Herman den lame, munk i klostret Reichenau vid Bodensjön. Melodien är för första gången belagd i en handskrift från Einsiedeln omkring år 1100.

Ave preclara maris stella omfattar 16 verser av olika längd. Med undantag av den första och sista versen uppträder de parvis. Verserna i samma par är lika långa och uppvisar även innehållsmässigt vissa paralleller. Sålunda börjar verserna i vissa verspar med samma ord. En facsimileutgåva av text och melodi återfinnes i *Graduale arosiense*, s. 425 f.³

Handskriften från Burs börjar i rectosidans 1:a spalt med vers 4b (versnum-

¹ För handskriftens datering tackar jag fil. lic. Ingmar Milveden, Uppsala.

² C.-A. Moberg: *Über die schwedischen Sequenzen I–II* (1927), spec. I s. 15, 64, 246.

³ *Graduale arosiense impressum*, ed. Toni Schmid. Laurentius Petri sällskapets urkundserie VII: 5 (1963).

rering efter *Analecta hymnica*⁴). Därefter följer 5a (sista orden saknas). Spalt 2 börjar med sista raden av 5b, följd av 6b samt första raden av 6a. Ordningen är alltså den motsatta mot den i *Analecta hymnica*. I versosidans 1:a spalt följer så 7b (utom första ordet), 8a, 8b och början av 9.

Av större intresse är den andra sekvensen, *Stella solem*. Ännu Moberg⁵ känner den endast från en enda källa, nämligen det tryckta *Missale upsalense novum* 1513. Sekvensen har där 12 verser men

saknar melodi. Toni Schmid har sedermera återfunnit text och melodi i ett *gradualefragment* i Kammararkivet.⁶ Genom dr Schmidts välvilliga tillmötesgående har det varit möjligt att ta del av detta och att jämföra det med fragmentet från Burs.

Bladet från Burs innehåller i versosidans 2:a spalt vers 2–4, där dock de sista orden saknas. De fyra första stroforna av *Stella solem* lyder i versionen från Burs, med felande partier kompletterade från det yngre uppsalamissalet:

STELLA SOLEM PRETER MOREM

1. (Stella solem preter morem
virga iesse novum florem
genitura genitorem
excellenter exerit.)
2. Parit natum nati nata
virgo manens illibata
mira sunt incorporata
que sic fides comperit.
3. Ad exempla transeamus
et exemplis attendamus
atque fide capiamus)
que non capit ratio.
4. Rubum ignis non comburit
in maria(m) inquam furit
manicheus nulla prurit
castitatis lesio.)

Eftersom sekvensen bara är känd från Sverige, har man förmodat (C.-A. Mo-

⁴ *Analecta hymnica medii aevi*. Herausgegeben von C. Blume und G. M. Dreves. 50 (Lpz. 1907), s. 313–315. Även i G. M. Dreves: *Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung I* (Lpz. 1909), s. 160–161.

⁵ A. a. I s. 72.

⁶ Kammararkivet, Småland 1555 nr 21, omslagets 3:e och 4:e sida.

berg), att den skulle vara skriven i vårt land.⁷

Sekvensen ingår i utgåvor från 1800-talet av latinska sånger. Den äldsta av dessa är årgång 1854 av den engelska tidskriften *The Ecclesiologist*,⁸ som hänvisar till det yngre uppsalamissalet. Av övriga utgivare återgår Daniel 1856⁹ och Kehrein 1873¹⁰ på denna text, medan Klemming 1886¹¹ går tillbaka direkt till *Missale upsalense novum*. Chevalier 1892¹² förtecknar samtliga nyutgåvor, medan *Analecta hymnica*¹³ gör en sammanställning av några av textvarianterna.

Några textvarianter beror uppenbarligen på olika utgivares principer för textåtergivning, Klemming är sålunda den ende, som inte ersätter originalets e med æ.

Ett par andra varianter har emellertid större intresse. I vers 2 rad 3 har Kehrein i likhet med Burs ordet *incorporata*. Alla andra skriver här *incomparata*. I v. 3. r. 2 är Burs och smålandshandskriften ensamma om *attendamus*, medan alla andra har uppsalamissalets *intendamus*. I v. 4. r. 2 har skrivaren i Burs glömt förkortningsstrecket för sista bokstaven m i *Mariam*. Hos *Ecclesiologist*, Daniel och Kehrein lyder denna rad: *In Mariam frustra furit*.¹⁴

Ifråga om melodin överensstämmer de båda handskrifterna. Tonarten är mixolydisk. I denna typ av sekvenser har det första versparet en melodi, det följande versparet en annan. I v. 2. r. 4 finns en obetydlig avvikelse: på andra stavelsen i 'fides' har smålandshandskriften a—F—D med virgae, medan Burs har virga subquadripunctis med huvudnoten på a.

Fragmentet från Burs är bara ett av de kanske 60.000¹⁵ lösa blad, mestadels i form av räknenskapsomslag, med vilkas hjälp man så småningom bör kunna få en bild av den liturgiska sångens utveckling i vårt land under medeltiden. Det har sitt intresse inte minst därför, att det kommit från en alldeles bestämd kyrka. Man måste dock vara försiktig med alla slutsatser, eftersom bindning av räknenskaper kan ha ägt rum centralt och bladet hamnat i Burs i senare tid.¹⁶

I kyrkan i Burs har dock bevarats en förnämlig korstol av trä.¹⁷ Namnet bis-

⁷ C.-A. Moberg, a. a. s. 72. T. Schmid, *Svenska sekvenser*. *Fornvännen* 49 (1954), s. 211–225, nämner s. 224 not 23 *Stella solem* bland sekvenser av svenskt eller danskt ursprung.

⁸ *The Ecclesiologist*. Published by the Cambridge Camden Society (*Ecclesiological society*), London, June 1854, pp. 162–163.

⁹ H. A. Daniel, *Thesaurus hymnologicus V* (Lipsiae 1856), p. 332.

¹⁰ J. Kehrein, *Lateinische Sequenzen des Mittelalters* (Mainz 1873), s. 257.

¹¹ G. E. Klemming, *Latinska sånger fordom använda i svenska kyrkor II* (Stockholm 1886), s. 145.

¹² U. Chevalier, *Repertorium hymnologicum I* (Louvain 1892), s. 120.

¹³ *Analecta hymnica medii aevi*. Hrsg. von C. Blume 54 (Lpz. 1915), s. 417.

¹⁴ *Analecta hymnica* 54 s. 417 uppges felaktigt, att *Ecclesiologist* skulle ha varianten *Id Mariam*.

¹⁵ T. Schmid, a. a. s. 212.

¹⁶ För diskussionen av denna fråga se I. Collijn, *Redogörelser för på uppdrag af Kungl. Maj:t i Kammararkivet och Riksarkivet verkställd undersökning ang. äldre arkivalieomslag* (Stockholm 1914); T. Schmid, *Medeltida pergamentfragment på Gotland*. *Gotländskt Arkiv* 5 (1933), s. 11–19; A. Sandberg, *Linköpings stifts kyrkoarkivalier* (Linköping 1948); I. Milveden, *koral, Gregoriansk, Sverige*. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, bd 9.

¹⁷ Beskriven i E. Eckhoff, *S:t Clemens kyrka i Visby* (Sthlm 1912), s. 27–28. Stolen såldes 1870 till SHM (inv. nr 4429). Uppgifter om stolens öden, innan den kom till museet, i P. A. Säves *samlingar* (UUB, S 170: 2, mapp nr 87).

kopsstol för dylika möbler, vilket även är belagt på Gotland,¹⁸ tyder på att dylika stolar använts som hedersplatser. Det finns exempel på att de använts av en kyrkas patronus.¹⁹ Detta utesluter inte deras användning som kantorsstolar.²⁰ Man vill därför gärna tänka sig, att kyrkan i Burs haft en högtstående sångtradition.

Bengt Stolt

¹⁸ Sveriges kyrkor, Gotland III s. 21 (Stenkumla).

¹⁹ J. C. Cox, English church fittings, furniture and accessories (London 1923), s. 115–116; R. Hausen, Från Ålands forntid I. Åland 4 (1916), s. 113.

²⁰ Bureus' Summen. De svenska landsmälen, Bih. I: 2 (1886), s. 45.

Nytt dansk tidegärdssällskap

”Selskabet dansk Tidegærd” holdt sit første Aarsmøde i Løgumkloster 8. Juli 1965. Dette skete i Forbindelse med det tredje Tidesangskonvent. Deltagerne i det andet Tidesangskonvent gav Udtryk for Ønske om fastere Rammer om disse Sammenkomster, og Indbyderkredsen paatog sig til det følgende Konvent at forelægge Udkast til Vedtægter for en Organisation.

Forberedelserne til Selskabets Dannelses rækker endnu et Aar længere tilbage end de tre Tidesangskonventer, til Studiekonventet 1962. Ved dette var samlet en Kreds for mere principielt at drøfte det danske Sprogs Muligheder i Forbindelse med gregoriansk Melodik.

Det nystiftede Selskab ser det som sin Opgave at afholde Kurser og Konventer til Studium af – og indøvelse i gregoriansk Sang paa dansk, for derved at fremme Bestræbelserne for en Genindførelse af Tidesangen.

Baade Studiekonventet og Tidesangskonventerne har nøje holdt sig paa denne Linie. Programmet for Konventerne har hver Dag haft en Sangtime Formiddag og Eftermiddag. Det har været Foredrag om – og Drøftelser af saglige Problemer i Forbindelse med den musikalske Udførelse. En daglig Bibeltime har hovedsageligt hentet sit Stof fra Tekster, der forekom i de Tidebønner som blev indøvet. Af de daglige Tidebønner er Sexten blevet læst, Laudes/Matutin, Vesper og Completorium sunget.

Til Brug for Arbejdet foreligger to Publikationer, begge tilrettelagt af Dag Monrad Møller, Finn Viderø og Harald Vilstrup, ”Dansk Tidebog” og ”Ungdommens Tidebog”. Musikken til den første er endnu ikke udkommet, men til ”Ungdommens –” findes to Musikbilag, ”Antifonale I” og ”– II – III”.

E.R.L.

Studiekonventet kring tidegård och mässa i Ronneby den 27 juli — 2 augusti 1966

Det var första gången som Laurentius Petri Sällskapet förlade sitt årliga sommar- och studiekonvent till Ronneby, och denna gamla stad och brunnsort utgjorde en mycket idealisk miljö för ett sådant konvent. Främst tack vare sin vackra och medeltida kyrka, ty kyrkan är ju alltid den centrala platsen, när man samlas till ett konvent. Intill Helgakorskyrkan låg församlingshemmet, där föreläsningar, repetitioner och samkväm hölls. I Rådhuskällaren vid Karlskronagatan samlades man till gemensamma måltider, då man icke blott intog erforderliga "drivmedel" utan fick fröjdas åt glatt och otvunget umgänge. Zankers pensionat, där de flesta konventsdeltagarna var inkvarterade, hade en vänlig atmosfär, och att det låg några kilometers väg från händelsernas centrum spelar ingen roll på 1960-talet, då de flesta har bil och de som ingen har kan få lift. Det var sålunda väl sørjt för deltagarnas bekvämlighet och välbefinnande.

Deltagarna uppgick till ett 30-tal, och ibland dem märktes sådana, som ogärna försummar ett konvent utan infinner sig år efter år. Där fanns också sådana som dyker upp med några års mellanrum och sådana som bevistade sitt första konvent i Laurentius Petri Sällskapet. Man kunde också göra en tredelning av deltagarna

efter en annan utgångspunkt: präster, kyrkomusiker, lekmän. Men trots den differentierade bakgrunden fanns inga murar. Man var ett hjärta och en själ.

Efter morgonens Laudes och den därpå följande bibelmeditationen i Helgakorskyrkan, som på fredagen utbyttes mot mässa och på söndagen mot matutin, höll fil. lic. Folke Bohlin tre föreläsningar under rubriken "Gregoriansk sång i tidegård och mässa". Deltagarnas kunskaper i gregorianik var naturligtvis mycket skiftande, men var man nybörjare, blev föreläsningarna en utomordentligt god introduktion i gregorianikens elementa. De mer eller mycket avancerade hade säkerligen också nytta av föreläsningarna, eftersom de utformades som en handledning för ledare av studiecirkel i gregorianik med en metodik, som innehöll många nya grepp. Resten av förmiddagarna ägnades åt sångövningar, i första hand åt de tideböner, som sjöngs under konventet ur Svenskt Antifonale I och II, men också Liturgiska Nämndens förslag till ny mässmusik, av vilka den allmänna serien användes vid söndagens högmässa i Helgakorskyrkan. Hymnologiska Institutets "17 Psalmer med koraller" övades och prövades vid flera tillfällen. Av dessa blev väl nr 14 "Ej annat lamm, ej annat namn" med text av Ch.

Rosetti (övers. Britt G. Hallqvist) och musik av Ingmar Milveden den som fångslade mest.

På eftermiddagarna delade sig deltagarna i två grupper. Grupp A bildade en studiecirkel under Professor Ragnar Holtes ledning kring neumerna i St. Gallen-manuskripten, grupp B ägnade sig åt körsång under ledning av Helgakorskyrkans organist, musikedirektör Zaid Bjurek.

”Vad kan neumerna lära oss?” var ämnet för en kvällsföreläsning av professor Ragnar Holte, som gav en orientering om nutida forskningar i de äldsta källskrifterna i den gregorianska sången. En annan kvällsföreläsning hölls av tonsättaren Ingmar Milveden över ämnet ”Hur man komponerar en psalmmelodi”. Åhörarna hade kanske föreställt sig att få en inblick i tonsättarens egen psalmkompositionsteknik, men fick i stället lyssna till ett lika lärt som fångslande tvärsnitt genom kyrkomusikens historia. En tredje föreläsning ägnades åt Laurentius Petri, mannen och gärningen och hölls av docenten Bo Ahlberg. Ämnet var högst motiverat. Var skulle man intressera sig för att få veta mer om denne märklige man om icke i det sällskap som bär hans namn?

Men kvällarna ägnades icke bara åt föreläsningar, det blev också utflykter: en kväll till Hjortsberga, där sångövning

och samkväm hölls i församlingshemmet och completorium sjöngs i den gamla medeltidskyrkan. En annan kväll ställdes färden till Backaryd, där vesper sjöngs i kyrkan enligt Liturgiska Nämndens förslag till alternativt aftonsångsritual. Man fäste sig vid att så många församlingsbor mötte upp en lördagkväll, medan storsestemern ännu pågick. Efter vespern inbjöds deltagarna av kyrkoherde och fru Karl Erik Wallin till samkväm i prästgården. En annan kväll var konventsdeltagarna gäster hos kyrkoherde och fru Osten Hårdh i Ronneby.

En punkt på programmet, som säkerligen motsågs med livligt intresse, var sista kvällens samtal över ämnet Rollfördelningen i gudstjänsten. Diskussionen blev också livlig och många synpunkter och meningar framfördes.

Men det väsentligaste, det centrala i ett konvent är att deltagarna får samlas till gemenskap i tidebön och mässa kring Ord och Sakrament. Dagligen sjöngs laudes, sext och completorium, och två gånger dukades Herrens bord.

Rika och oförgätliga blev dagarna i Ronneby, som icke blott gav vidgade kunskaper i gregorianik och större förtrogenhet med tidegårdens sång utan också andlig vila och vederkvickelse.

Stina Källqvist

Laurentius Petri Sällskapet

ÅRSBERÄTTELSE

över Laurentius Petri Sällskapets verksamhet, avgiven i Ronneby vid det 25:e årsmötet den 31 juli 1966

Laurentius Petri Sällskapets styrelse har under arbetsåret 1965–66 utgjorts av professor Ragnar Holte, Uppsala, ordf., kyrkoherde Karl-Erik Wallin, Backaryd, v.ordf., musikdir., teol. kand. Gudrun Zethelius, Burträsk, sekreterare, fil. mag. Vivi Andersson, Burträsk, kassaförvaltare, domkyrkoorganist Albert Sjögren, Visby, och fil. lic. Folke Bohlin, Uppsala.

Suppleanter har varit docent Lars Hartman, Uppsala, musikdir. Rut Ericsson, Danderyd, och prosten Evert Palmer, Stockholm.

Adjungerade ledamöter i styrelsen har varit fru Karin Peters, kontraktprosten Pehr Edwall, disponent Sven Håkan Ohlsson, domprosten G. A. Danell, prof. Helge Nyman, Åbo, dir.cant. Gustav Pettersson, Helsingfors, sogneprest Dag Monrad Møller, och teol.dr. Finn Viderø, Danmark, samt domkyrkoorganist Gotthard Arnér.

Styrelsen har under arbetsåret sammanträtt i Uppsala den 26 febr. 1966.

Sällskapets medlemsantal uppgick den 31 dec. 1965 till 262.

1965 års studiekonvent var förlagt till Strängnäs 22–28 juli och samlade ett 35-tal deltagare. Teol.dr. Finn Viderø och doc. Holte föreläste om veckoofficiets källmaterial. Om Det liturgiska livet vid en svensk domkyrka föreläste fil. lic. Ingmar Milveden, fil. lic. Folke Bohlin och domkyrkoorganist dr. Henry Weman. I övrigt medverkade biskop Gösta Lundström, pastor Lennart Lundström, kantor Anders Ekenberg och musikdir. Gudrun Zethelius. Gruppstudier leddes av doc. Holte om konkreta textunderläggningsproblem och av musikdir. Gudrun Zethelius i gregorianska elementa efter Adells Gregorianik I. Som organist medverkade domkyrkoorganist Albert Sjögren.

Vid årsmötet antogs bl.a. stadgar för sällskapet.

Sällskapets årsbok, Svenskt Gudstjänstliv, samt årsrunden, Graduale arosiense del 7, omfattande efterskrift och register, har utsänts till medlemmarna.

Ronneby den 31 juli 1966

Ragnar Holte

Gudrun Zethelius

Recensionier

”SJUNGANDE KYRKA”

heter en text av kyrkomusikern och författaren Gunnar Hjorth som tonsatts med tanke på att vara en processionshymn vid olika kyrkosångssammanhang. Tonsättningen av ”Anonymus” tillhör väl knappast de märkligare nyutgivna körkompositioner som undertecknad fått i uppdrag att här anmäla, med tack vare enkelheten finns det möjlighet att den kommer att bli mycket sjungen. Det är Eriks Musikhandel och Förlag som utgivit denna hymn som kan utföras med tre trumpeter och tre basuner ad lib. och den användes vid sommarens rikskyrkosångshögtider. För detta tillfälle har Valdemar Söderholm komponerat ett Te Deum (SKDB; körpartitur 4: – kr.) för barnkör, manskör, blandad kör och blåsare. Det kan vara ett angeläget önskemål att till stora körsammandragningar ha dylika flerköriga verk att tillgå och det är därför detta stycke tillkommit.

Ett nytt musikförlag, Wessmans Musikförlag, Slite (namnet Wessman är alltför välkänt i kyrkomusikkretsar för att behöva en närmare presentation) presenterar som sin första utgåva en dubbelkör av M. Vulpus ”Uppstånden är vår Herre Krist” för två fyrstämmiga blandade körer. Denna sats, som även kan utföras enligt dåtidens praxis på en mängd andra sätt med olika instrument, är tekniskt så överkomlig att den inte bara vid stora sammandragningar utan även för ”vardagsbruk” hemma torde kunna komma till utförande. Gunnar Hjorth har också skrivit en andra vers till Schütz bordspålsalm ”Allas ögon. . .” en vers att användas som bön efter måltiden, något som gör att denna hymn säkerligen kommer att användas ännu mycket mer. Det är Eriks Musikförlag som utgivit denna sats. För fyra hymner för 4-st. bl. kör svarar

också den produktive Gunnar Hjorth, nämligen ”Uppstånden är vår Herre Krist” av M. Praetorius, samt tre satser av J. S. Bach ”Krist är uppstånden”, ”Nu triumferar Jesus Krist” och ”Vi tacke dig o Jesu god” (samtliga Noteria) vilka säkerligen kommer att införlivas i många körers repertoar. Valdemar Söderholm spänner över ett stort register, han kan skriva både tekniskt och musikaliskt fullödiga men svårutförbara kompositioner, men han har också en säregen förmåga att åstadkomma små i ordets bästa mening enkla hymner, det finns många bevis för detta. Nu presenterar SKDB tre sådana mycket användbara satser ”Kommen och sen” med text av B. Setterlind, samt ”Fast dig din synd förlåten är” och ”Tyst, likt dag som faller” båda till texter av A. Frostenson. Den sistnämnda återfinnes också i ”17 psalmer med koraler”. Mindre traditionell är Söderholms tonsättning av Psalt. 69:14 ”Men jag kommer med min bön” (SAB; Wessmans Musikförl.) som därmed ställer större krav på kören men framförallt på körledaren. Det är här verkligen frågan om äkta körmusik och man kan bara hoppas att hymnerna blir mycket sjungna.

Sven-Erik Bäck fortsätter på samma förlag sin serie ”Motetter för kyrkoåret” med ”Icke kommer var och en in i himmelriket” (Matt. 7:21) för Attonde sönd. e. Tref. och ”Den stund kommer” (Joh. 5:25, 29) för Domssöndagen. Den förra är tillägnad Vadstena Koralveckas kör som också fått sig tillägnad alternatimsatser skrivna av Roland Forsberg till Sv.ps. 140 ”Vår blick mot helga berget går” (Wessmans Musikförlag). Det är ett par ytterst välklingande satser som Forsberg skrivit till Otto Olssons fina koral, för första versen en fyrstämmig körsats, andra versen är tänkt som unison församlingsång och tredje versen för unison församlings-

sång och fyrstämmig blandad kör. Organistens i Västervik, Rune Elmeheds namn förekommer på tre utgåvor: en tvåstämmig sats över "till-läggets" melodi till Sv.ps. 189 "Vad röst, vad ljuvlig röst jag hör" (SA; Noteria), en tonsättning av Matt. 11:28, 30 "Kommen till mig" (SATB; NMF) vars mellandel med sitt hela tiden upprepade triolbyte verkar något utdragen och stillastående, samt på Noteria har Elmehed svarat för generalbassatsen till ett stycke av F. Couperin "Jubilemus". Detta stycke för trestämmig blandad kör med generalbas samt instrument ad lib. är ett verkligt glatt och musikaliskt stycke, lättillgängligt men kanske också lättförbrukat. Att utgåvan försetts med såväl svensk som latinsk text är tacknämligt. Olle Ek-sell presenterar två tonsättningar (SATB) av B. Setterlind-dikter "Hemmet och helgedomen" och "Långfredag" (Elkan & Schildknecht). Musiken är tämligen enförmig och kommer aldrig upp till textens nivå.

Den produktive Daniel Olson har på SKDB utgivit ett Magnificat: han har försett femte psalmtönen Magnificat med en antifon för blandad kör (SATB) med orgel ad lib. (?) var-efter lovsången sjunges unisont med orgel-ackompanjemang medan Gloria Patri sjunges för fyrstämmig kör med orgel liksom ett avslutande Amen. Repertoaren för barnkör och blandad kör tillsammans är inte stor. Det är därför så mycket intressantare att ta del av "Loven, I Herrens tjänare" (Psalt. 113:1-6) av Daniel Olson för tvåstämmig barnkör, tre-fyrstämmig blandad kör, två blockflöjter och orgel med stråkar ad lib. (Wessmans Musikförl.). Denna tonsättning av andra årgångens afton-sångstext på Den helige Mikael's dag bör kunna komma till flitig användning i församlingar med såväl barn- som blandad kör vilka vill samverka i en tekniskt mycket överkomlig komposition. Torsten Sörenson har utgivit första delen, för tiden Advent-Långfredag av ett hymnarium för blandad kör (SKDB; 18: - kr.) Det är ett stort företag att åta sig skriva de tempore-hymner för samtliga sön- och helgda-gar. Besättningarna i detta Sörenson-hymnarium växlar från tvåstämmig till sexstämmig blandad kör och i en del fall med instrumentalstämmor, men också i andra fall kan instrument komma

till användning vilket tonsättaren anger. Stilen kan betecknas som moderat modern, och utan tvekan tar tonsättaren stor hänsyn till vokala utförandeproblem. I en serie "Små motetter för röster och orgel" har Torsten Nilson presenterat fyra stycken för unison till trestämmig blandad kör med orgel för Första och Andra sönd. e. Trettondedagen, Kyndelsmässodagen och Tjugotredje sönd. e. Tref. Angivelsen "Till-ägnas Sveriges kantorsfamiljer" anger något om tanken bakom dessa motetter vilka är ett fint tillskott till raden av motetter inte minst för våra ungdomskörer.

Albert Sjögren

FÖR MORGON(BÖN)SAMLING

Uppslag till annorlunda morgonsamlingar ger Gösta Carleberg i "Buxtehude, Telemann och Roman", musikaliska och biografiska skisser (kr 8:50) utkommen lagom till Telemannjubi-léet 1967, och "Laudate", psalmer och andliga sånger på engelska, tyska, och franska (kr 5:—, urval för skolbruk 1:75), båda på SKDB. Ett ledigare språk hade gjort den förstnämnda boken mer lättillgänglig, men för den som kan sovra bland ofta onödigt svulstiga formuleringar ges intressanta inblickar i resp. kompositörers kulturella miljö och tillkomsten av deras verk. Som avslutning ges konkreta förslag på hur stoffet kan anpassas till en serie morgonsamling-ar med anvisningar på lämpligt notmaterial och grammfononillustrationer.

"Laudate" vill ge "en inspirerande direkt-upplevelse" av engelska, tyska och franska psalmer på originalspråket. De har kompletterats med anknytande texter och böner på samma språk och kan säkert både i kristendomsunder-visningen och vid morgonsamlingar på ett ut-märkt sätt levandegöra olika fromhetsriktning-ar. Här finns t.ex. både hugenottpsalmer och negro spirituals. Beträffande de sistnämnda sak-nar man de i övriga fall klara uppgifterna på samling och sida, där man kan hitta texternas melodier. Mycket frågande ställer man sig också inför att i kapitlet om den lutherska kyrkan i Amerika enbart upptages psalmer med svens-ka författare i engelsk översättning! Man hade hellre sett att även här originaltexter blivit re-presenterade.

Anna Sjögren

KORAL- OCH MÄSSMUSIK

Det har redan i olika sammanhang sagts och skrivits mycket om häftet "17 psalmer med koral" (SKDB; kr. 7:—) utgivna av Hymnologiska Institutet. Utan tvekan är det en fin samling melodier som här presenteras med tonsättarnamnen Bjarnegård, Edlund, Kullnes, Lindroth, Milveden, Torsten Nilsson, Rudolf Norrman, Daniel Olson, Salonen, Söderholm, Sörenson och Thyrestam. Att här gå in på varje koralmelodis musikaliska kvaliteter eller att sia om de olika melodiernas användbarhet, gångbarhet och slitstyrka låter sig inte göras, men allt detta är ting som *tillsammans* avgör om en melodi kan användas som koral. Framtiden får utvisa om någon eller några av dessa 17 psalmer med koraler fyller angivna krav och vi har bara att var och en på sin ort dra vårt strå till stacken d.v.s. att pröva dessa melodier. Det skulle därför vara ytterst önskvärt att till hjälp få ett litet melodihäfte eller lösa blad med samtliga verser i stil med vad som gjorts med förslaget till ny mässmusik. SKDB har här presenterat tre särtryck av högmässans ordinarium i smakfullt utförande nämligen Allmänna serien, Fasteserien och Högtidsserien (1:— kr/st.). Tack vare dessa dubbelblad är det nu möjligt att låta en större menighet pröva detta nya mässmusikförslag.

Utän tvekan har de båda första delarna av Koralmusik väl förberett införandet och användandet av "Tillägg till Den svenska koralboken". Att nu Koralmusik III (SKDB; kr. 20:) som innehåller ett stort antal alternatimsatser till "tilläggets" melodiformer utkommit och redan flitigt kommit till användning betyder förvisso mycket för återinförandet av dessa restaurerade koralmelodier i församlingarna. Besättningarna och svårighetsgraderna är mycket varierande och särskilt intressanta är kanske de s.k. genomkomponerade koralerna (37, 63 och 587), d.v.s. koraler som till *varje vers* fått en sats. Den organist som skall spela Valdemar Söderholms satser till Sv.ps. 63 måste dock vara tekniskt ganska driven.

Albert Sjögren

NY ORGELMUSIK

Fyra nytillskott till den svenska orgelmusiklitteraturen, alla från SKDB skall här behand-

las då dessa är de enda som kommit tidskriften tillhanda. På kompositionerna finner man tonsättarnamnen Ingvar Knutsén, Erland von Koch, Stig Gustav Schönberg och Valdemar Söderholm. Av dessa är Ingvar Knutsén säkerligen för de flesta den minst kände. I hans Preludium, Pastoral och Fuga (kr. 5:25) kan man spåra stildrag av läromästaren Lars-Erik Larsson, vilket sannerligen inte är det sämsta. De tre satserna som kännetecknas av en mild tolvtonsklang och melodik kan utföras manualiter och är mycket överkomliga. Erland von Koch skrev till invigningen av Ornö kyrkas nya orgel 1962 ett "Preludio solenne" vilket nu finns tillgängligt för alla organister (kr. 5:25). Man kan gissa att detta stycke kommer att bli mycket spelat på grund av sin musikantiska och lättillgängliga (i ordets kvalitativt bästa mening) och inte minst som vigselmusik kan stycket rekommenderas. Stycket är spelbart för en manual och pedal men det är en avgjord vinst med två manualer för att slippa för mycket omregistreringar. Om det är ovanligt att finna Erland von Kochs namn i samband med orgelmusik, är det så mycket mer vanligt med orgelkompositioner signerade Valdemar Söderholm och Stig Gustav Schönberg. I "Fyra legender" (kr. 5:24) anknyter Söderholm med namnet till romantiken, men inte bara i detta. Trots den söderholmska kärvheten och tolvtonsingredienserna i dessa fina stycken kan man spåra ett karaktärssamband med romantiska förebilder. I Schönbergs "Tio små preludier" (kr. 26:— !) är det musikan- ten Schönberg som träder fram sådan vi tidigare mött honom i framförallt Festmusik och Duo per Organo. Dessa högst förträffliga små manualiterstycken rekommenderas varmt. De är roliga att spela och roliga att lyssna på.

Albert Sjögren

VADSTENA KLOSTER SOM KULTURCENTRUM

Det är uppenbart, att Birgittas kloster i Vadstena spelat en utomordentlig roll som centrum för kult och fromhetsliv i den senare medeltidens kyrka. Därom finnas mångfaldiga vittnesbörd. Det är också alldeles klart, att sambandet mellan kult och konst varit mycket intimt —

inte bara i Vadstena utan i hela medeltidens kyrka. Dock kan man tack vare de bevarade monumentens värtaliga vittnesbörd studera detta förhållande bättre i Vadstena än på de flesta övriga platser. Ett alldeles övertygande vittnesbörd om den saken har professor Andreas Lindblom framlagt i sin förnämliga avhandling *"Kult och konst i Vadstena kloster."*

Andreas Lindblom har i femtio års tid ägnat sig åt Vadstena kloster, åt bevarandet och vårdandet av dess konstskatter samt åt utforskandet av klostrets och klosterkyrkans konstnärliga och kultiska historia. De resultat, som han nu sammanfattat i sin utomordentliga studie, är minst sagt imponerande. Han förenar med en utomordentlig sakkunskap förmågan att på ett riktigt sätt leva sig in i och skildra den inre miljö, själva det fromhetsliv, ur vilket de talrika konstskatter växte fram, som Lindblom bättre än någon annan människa känner till. När man läser *"Kult och konst i Vadstena kloster"*, glömmmer man tidens och rummets gränser och känner sig försatt in i den kulturepok, som författaren behandlar.

Lindblom skildrar klostrets arkitektur och historia, presenterar prebendena och de skilda altarstiftelserna samt enskilda vigda bilder. På ett sätt, som jämte honom endast Johnny Roosval behärskat, levandegör Lindblom de olika konstnärer, vars verk återfinnas inom klostret. Vi möter mästarna, försedda med sådana talande pseudonymer som *"Kapitelsalmästaren"*, *"Birgittinermästaren"*, *"Porträttmästaren"*, *"Frater Severus"* etc. Och de enskilda konstverken får ett sådant liv och en sådan närhet, att man upplever deras budskap så intensivt och så aktuellt som en predikan och en gudstjänst. Man får också under författarens sakkunniga ledning följa med på den spännande, stundom dystra vandringen genom den svenska medeltidens höst, vandaliseringens olika skeden och fram till förnyelsens tider. Han pekar här på den betydelsefulla höstdag 1916, då Nathan Söderblom anordnade den högtidliga aftonandakt *"i Birgittaminnets tecken"*, som kan betecknas som en vändpunkt både beträffande konsten och kulten i Vadstena kloster. Lindblom har så rätt i sitt konstaterande, varmed

boken slutar: *"Det är ingen överdrift, om man konstaterar att kult och konst i Birgittas kyrka sedan den tiden återuppstått".* År 1920 bildades såväl Societas Sanctae Birgittae som Birgittastiftelsen — bådadera på Nathan Söderbloms tillskyndan. Dessa båda sammanslutningar vårdar var för sig just kulten och konsten i Vadstena kloster.

Ingen har såsom Andreas Lindblom kunnat skildra konstverk och konstnärer i och kring Vadstena kloster. Han har också på ett övertygande sätt kunnat placera de bevarade konstverken i deras kultiska sammanhang — hänföra dem till prebenden, altare o.s.v. Skulle i framtiden ytterligare något litet kunna läggas till de forskningsresultat, som Lindblom presenterat, så torde detta falla inom det rent liturgihistoriska området. Genom studium av liturgiska texter och på annat sätt dokumenterade strömningar inom fromhetslivet under den utgående medeltiden kan man nog få fram ytterligare detaljer och finna ytterligare bidrag till belysandet av vissa av bildernas kultiska funktion. Jag vill här bara peka på *Helgalekamenskulten*. Lindblom har vid flera tillfällen anledning att snudda vid denna men har kanske inte insett de kultiska sammanhangens hela räckvidd i detta stycke. När han (s. 183) skriver, att mot medeltidens slut två huvudmotiv utbildas för att konstnärligt förhålliga Helga Lekamen, nämligen Gregorii mässa och Frälsaren stående i sin grav, omgiven av de fyra kyrkofäderna, så är detta både för litet och för mycket sagt. Båda dessa motiv är yttringar av en och samma kult, variationer på ett och samma tema, men övergångsformerna är så fina, att man inte här kan tala om två olika motiv. Vidare förhåller det sig så, att nämnda tema (*Helgalekamenskulten*) har åtskilligt flera variationer. Hur dessa strålar samman, kan man studera på ett mycket instruktivt sätt just i Vadstena.

Andreas Lindblom har med sitt utsökta arbete om Vadstena kloster som kultiskt och konstnärligt centrum givit ett bidrag till svensk kyrkohistoria, liturgihistoria och kulturhistoria, som dokumenterar författaren i samma mån som konsthistoriker och teolog.

Bengt Ingmar Kilstrom

Andreas Lindblom, Kult och konst i Vadstena kloster. Kungl. Vitterhetsakademiens etc. handlingar 1965. Pris häft. 45 kr.

PSALM OCH KORAL I HÖGMÄSSAN

Sedan första upplagan av Göransson-Stenberg: "Psalm och koral" en tid varit utgången ur handeln, har samma författarkombination kommit ut med en ny, väsentligt omarbetad psalmvalslista. Kapitlet "Psalmen i den svenska högmässan" ger en kortfattad historisk tillbakablick men framförallt vill vi framhålla kapitlet "Allmänna principer för psalmvalet", värt att studeras av varje präst och kyrkomusiker. Ett psalmval är ju i lika grad ett val av psalmmelodi (koral) som ett val av psalmtext. I den principiella diskussionen framhåller förf. önskvärdheten av att så konsekvent som möjligt ge psalmvalet de temporekaraktär. I tillämpningen frångår de någon gång denna goda ambition; varför inte på Annandag Jul ha med 506:7, 8, t. ex. som predikstolpspsalm för att knyta samman Juldagens och Annandagens firningsämnen. I stället föreslås 56:5, 6! Feltryck, männe?

Psalmsången i gudstjänsten framhäver mångfalden och omväxlingen. Å andra sidan måste högmässans enhet, där evangeliet är kärna och riktpunkt, komma till sin rätt. Vissa återkommande psalmer kan — och bör i synnerhet under högtidernas efterfirning — tjänstgöra som sammanhållande och karakteriserande ledmotiv, då de upprepas flera söndagar i följd. I detta vill man gärna instämma.

För att introducera en obekant eller mindre känd koral är alternatim-praxis en utmärkt pedagogisk möjlighet. I en del fall finns också hänvisningar till lämpliga alternatimsatser. Självfallet kan det inte bli tal om någon fullständig förteckning. Man konstaterar dock att samtliga

hänvisningar ensidigt sker till SKDB-utgåvor!

Man bör kräva — vid urvalet av psalmer och koraler — att dessa i stil och innehåll korresponderar med övrigt stoff i högmässan. Författarna påpekar den förebildliga position, som reformationens kyrkovisa självklart intar. De citerar med gillande Auléns uttalande, där han placerar denna kyrkovisa som "ett värdigt sidostycke till den gregorianska sången". Man bör ge förf. rätt i att just kyrkovisan, som genom "Tillägg till Den svenska koralboken" på ett nytt sätt blivit församlingens egendom, kan komma kyrkan till tjänst på ett nytt sätt i dess evangeliserande strävanden — med högmässan som samlingspunkt.

I några fall ges värdefulla upplysningar om, hur man i vissa fall kan använda annan koral ur koralboken än den som finns angiven till en aktuell psalm, t. ex. att 4 sönd. i Advent använda den gamla adventsmelodien 58 till psalm 242 eller att 3 sönd. e. Trett. till gradualpsalmen 425 i stället bruka mel. 279 för att därmed undvika sommarpsalmens melodi.

Om samverkan mellan tjänsteförrättande präst och kyrkomusiker sägs många kloka och — synes det oss — självklara ord. Men av allt att döma finns det anledning att upprepa önskemålet. Ingen präst och kyrkomusiker bör på grund av oföretagsamhet eller "bristande tid" berövas glädjen av inbördes tankeutbyte och planering inför den gemensamma tjänsten. Ett sådant samarbete bär alltid rik frukt, gudstjänstförsamlingen till fromma.

*Albert Sjögren
Sten-Erik Wihlborg*

Psalm och koral i högmässan

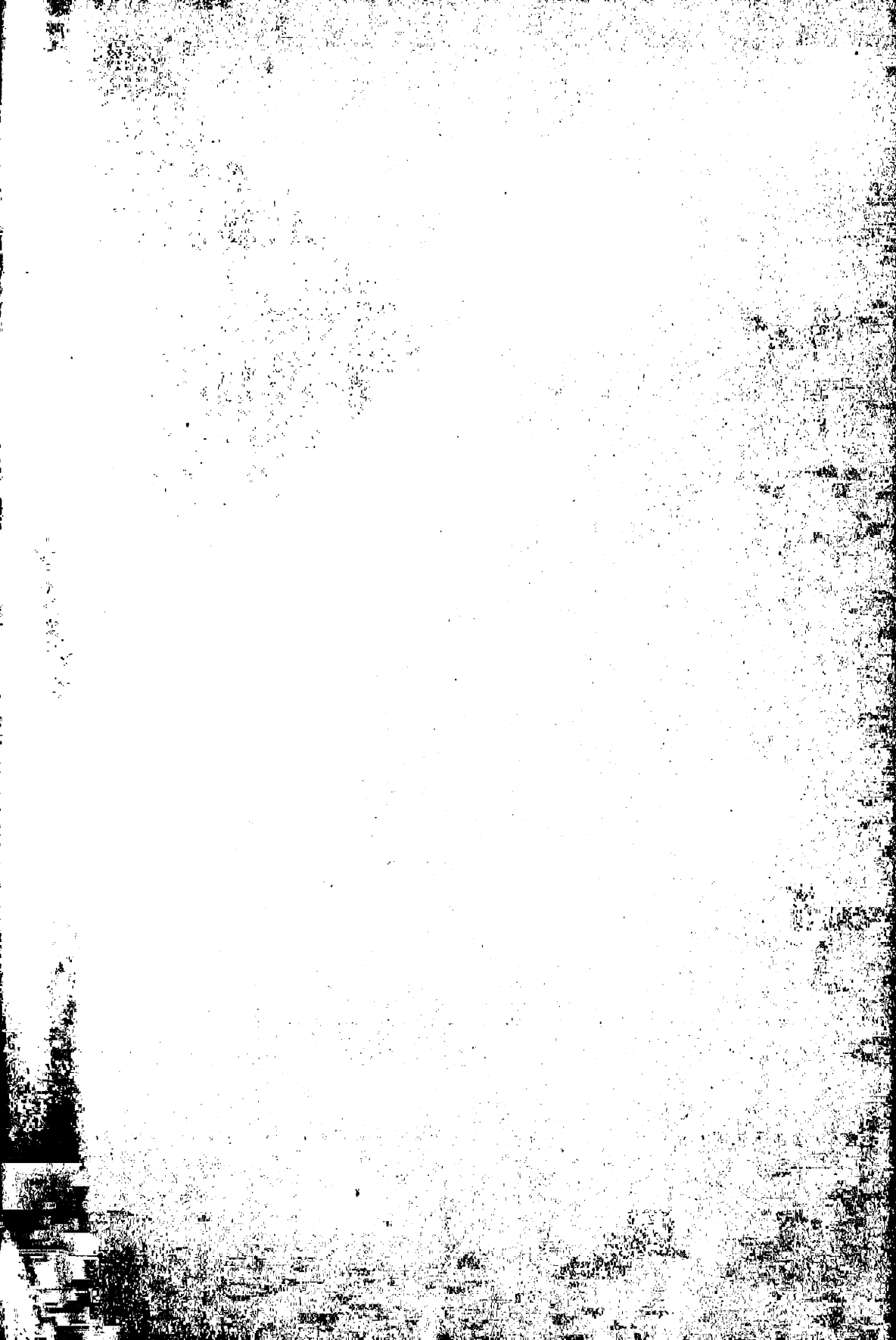
Psalmvalslista av H. Göransson och R. Stenberg

Andra omarbetade upplagan. DIAK. 12 kr.

Universitetsbiblioteket

- 3 JUL 1968

LUND

Arthur Adell, Knut Peters

DET SVENSKA ANTIFONALET

I Antifonale till veckans tideböner.

Häft. 26: —

Inb. 32: —

II Antifonale till kyrkoårets tideböner.

Advent, jul, nyår, trettiondedag jul, septuagesima, fastan, påsk, Kristi Himmelsfärdsdag, pingst, heliga trefaldighet samt helgdagar och minnesdagar och tidegärder vid särskilda tillfällen: apostladag, martyrdag, kyrkmässa och de dödas minne.

Inb. 50: —

GLEERUPS

Henric Schartau

HIT'TILLS OTRYCKTA PREDIKNINGAR OCH TAL II

*jämte en översikt över tidigare tryckta
predikningar och tal.*

Utgåva av predikoutkast av Henric Schartau ur hans skrifter. Del II omfattar Fastlagssöndagen 1790—Annandag pingst 1790. Utgiven av Knut Johnson och Nils Wikman.

Häft. 32: —, inb. 38: —

GLEERUPS

Arthur Adell

GREGORIANIK

De bundna formerna

En handledning med musikbilaga

Pris inkl. musikbilaga 28: —

GLEERUPS

Ny omarbetad upplaga

MISSALE

FÖR SVENSKA KYRKAN

*Innehållande ordningen vid
den offentliga gudstjänsten
jämfte kyrkoårets evangelier
och epistlar*

Av denna kända och uppskattade altarbok föreligger nu en tredje upplaga. I denna har en del ändringar vidtagits gentemot tidigare upplagor. Sålunda har alla notpartier gjorts om, varvid församlingens respektive kyrkokörens partier medtagits, vilket innebär uppfyllande av ett ofta uttalat önskemål.

Vidare upprepas melodier i en del fall, där tidigare hänvisning skett mellan olika ritualer.

Pris i svart eller rött skinnband 135: —

GLEERUPS

BIBELHANDBOK

Bibliska huvudord och begrepp förklarade

av E. Thestrup Pedersen

Med förord av professor Per Erik Persson

Inb. 23: 50

”ett lätthanterligt men ytterst effektivt hjälpmedel, när det gäller att tränga in i Bibelns tankevärld . . . de olika artiklarna . . . fogar sig samman till en helhetsbeskrivning av den bibliska åskådningen, en beskrivning som präglas av en omisskännlig systematisk kraft.”

Edvin Larsson i Svensk pastoraltidskrift

”bör snarast anskaffas till varje församlingshemsbibliotek. För prästen, läraren och folkbildaren är den oundgänglig. Den enskilde bibelläsaren kommer snart att finna hur denna bok berikar den egna bibelläsningen.”

Tord Rydén i Lundastiftet

GLEERUPS